

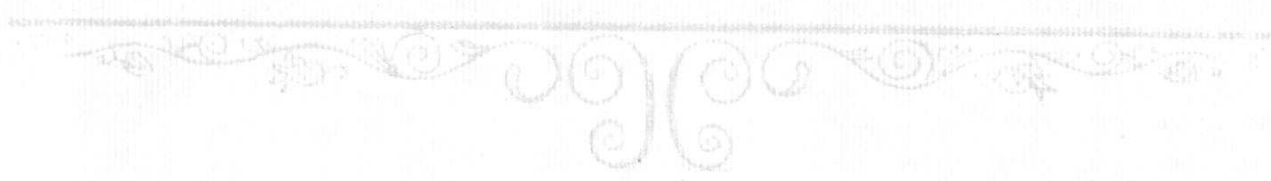
ЭРТТЕ биреу бар эди...

ХАЛКЪ ЖОМАКЪЛА
НАРТ ТАУРУХЛА
ЭЛБЕРЛЕ

НАЛЬЧИК
«НАРТ»
1991

ЭТТЭ

...ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР

ЖАРАШДЫРГАНДЫ

ХАЛКЫҢ КОМАРБАА
№ ТАҢЫРКАА
ДАРЫЕ

Э $\frac{480310048-025}{M 155(03)-91}$ 68-91

ISBN 5-7080-0027-9

НАРТ КИТАП
«НАРТ»
1991

© «Нарт» китап басма, 1991

БАГЪАЛЫ ОҚЪУУЧУ!

Бу китапда малкъар, къарачай халкъ жомакъланы, нарт таурухланы, элберлени (эл берген жомакъланы) бир къаууму жыйышдырылгъанды. Китап юч бѐлюмден къуралгъанды: жомакъла, нарт таурухла, элберле.

Малкъарлыла, къарачайлыла жашаугъа жигер талпынган халкъладыла. Аланы кѐлден чыгъармачылыкълары узакъ ѐмюрледен келген бай хазнады. Кѐлден чыгъармачылыкъны малкъарлыла бла къарачайлыла кеслерини жашауларында жол нѐгер этип, адеж тартып келгендиле. Биз аланы окъугъанда халкъыбызны озгъан ѐмюрледе жашауунда кѐрюп сынагъан бир къауум затланы кѐз аллыбызгъа келтиребиз. Халкъ аланы ариу, ангылашымлы тизгенди.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ жомакъларында баш жерни жаныуарла, къанатлыла, бютюн да атла аладыла. «Ат — эрни къанаты»,— дейди халкъыбыз. Ала, халкъыбызны игилиги ючюн не кыйынлыкъдан да къоркъа билмеген халкъ батырлагъа, жигитлеге болушханлай турадыла. Халкъны деуледен, эмегенледен къорууларгъа болушадыла. Бир бирде уа алагъа адамча тил окъуна битеди. Адамланы кылыкълары кѐбюсюнде жаныуарланы сыфатлары бла бериледи. Хар заманда тюзлюк хорлайды.

Нарт таурухла бек эрттеден келедиле. Ала не заманда, къачан къуралгъанлары белгисиз болгъанлыкъгъа, кѐл кыйынлыкъ сынагъан халкъыбызны жашау ызы сейирлик суратланады. Нартланы сыфатлары не заманда да тѐлюден тѐлюге юлгю бола келгенди. «Къарт болсангда — нарт бол!»— дегендиле халкъда.

Элберле да халкъны жашау жолу бла къаты байлам-

лыкъдадыла. Суратлау жаны бла бек алапатдыла. Аланы тиллери да жомакъланы, нарт таурухланы тиллери ча окъуучугъа бек ангылашымлыды.

Элберлени тематикалары бек кенгди. Табийгъатда жаратылгъан затладан бир тюрлю бир элберге кирмеген хазна зат жокъду. Халкъ, адамдан башлап, жаны болгъан, жаны болмагъан, уллу-гитче демей, не тюрлю затны юсюнден да элберле къурагъанды. Къалыу баладан бери ашарыкъ, ичери, жерчилик, малчылыкъ, техника, иш керекле дегенча адамны жашауу бла байламлы затланы барысына да халкъ элберле къурагъанды.

Бирси кёлден чыгъармалача, элберлени ишчи халкъ кеси тизгенди. Аны бла бирча элберледе тенгleshдириуле бек кепдюле. Бир зат бир затха алышындырылып айтылады.

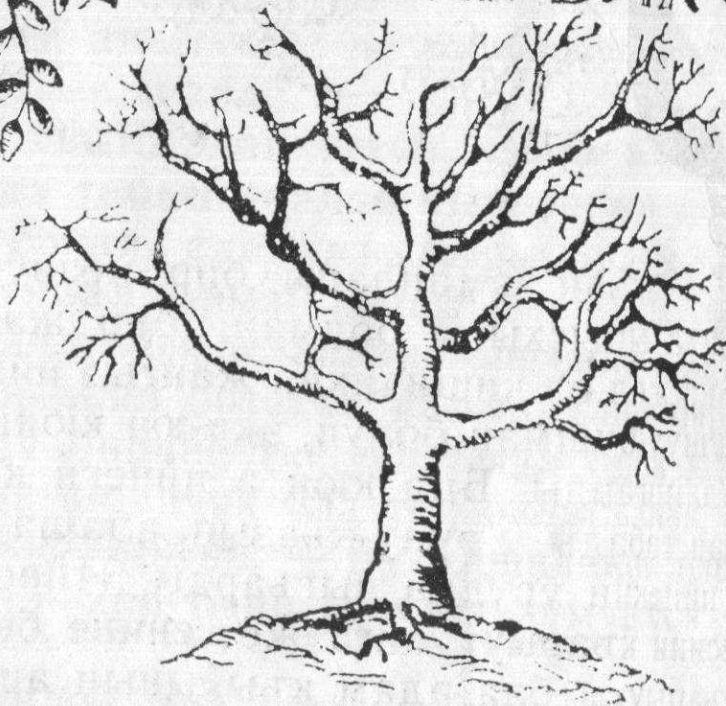
Элберле бир ненча тюрлюдюле: соруу халда айтылгъан элберле, чам халда жүрютюлген элберле, эсеп-хыйсап этерге юйретген элберле эм хапарлачу халда айтылгъан элберле.

Элберлени уста къуралмакълыкълары малкъарлыланы бла къарачайлыланы кёлден чыгъармачыкъларыны теренлигин, таркъаймазлыкъ фахмусун, сезимини бийиклигин, уллулугъун кёргюзтедиле.

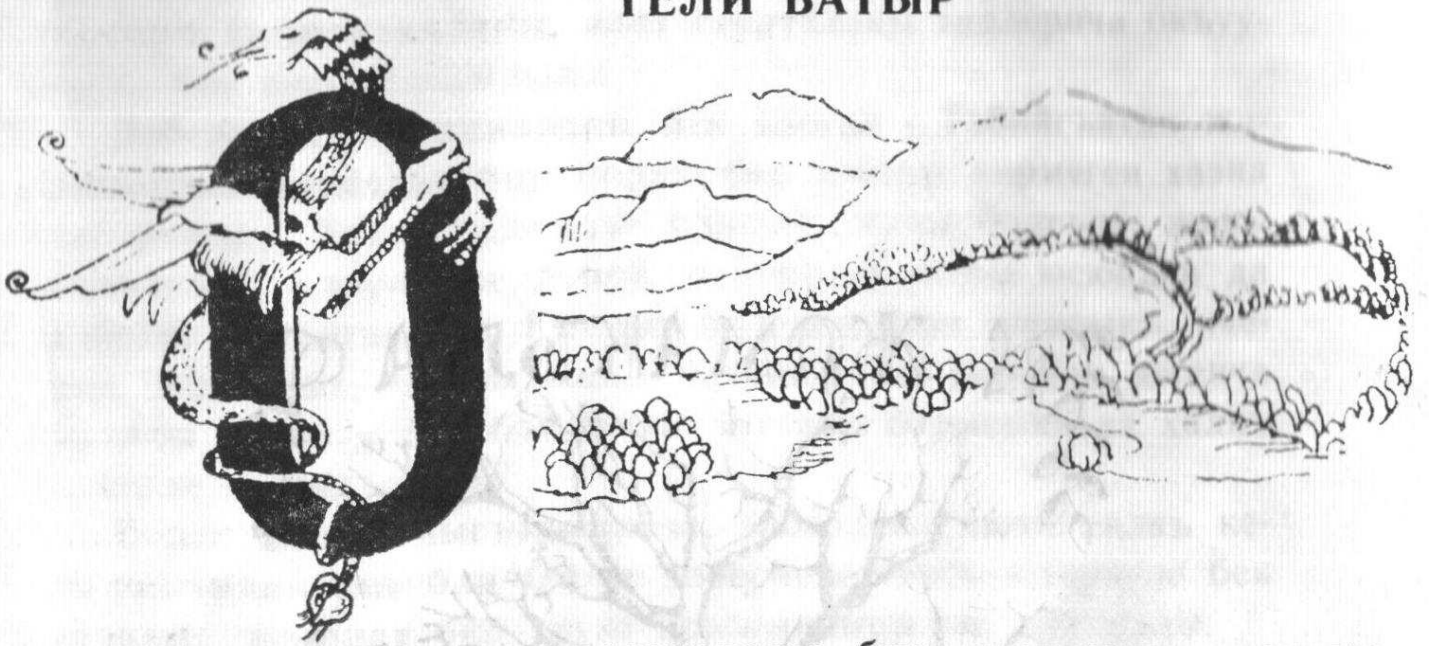
Бу китапта берилген жомакъланы, нарт таурухланы, элберлени хар бири окъуучугъа бир затны юсюнден оюм этерге болушурукъду.

Жулабланы Юзейир

ЖОМАКЪЛА

ТЕЛИ БАТЫР

згъан заманланы бир кезиуюнде жангыз ийнегинден башха ырысхысы болмай, бир жарлы кишичик жашагъанды. Бир жол ол кишичикни жангыз ийнеги тас болады. Кишичик бушуу-бушман болуп, эки-юч кюнню ичинде ийнегин излеп айланганды. Бир кюн а ийнеги картоф уругъа кетип тургъанлай табады. Уруну къазып, алаша этип, секирип ичине тюшюп, ийнекни урудан чыгъарды. Ийнекни алай чыгъаргъанда, кесини къарыуу анга жетгенине бек къууанады. Мен энди бу къарыуум бла адам къыйынын ашамай, жарлы болуп нек турама, деген акъылгъа келгенди.

Ол юйюне баргъанлай, къатынына азыкъчыгъын хазырлатып, аны алып, адам къыйынын ашар жашау излей кетгенди. Кете, бара-барып, бир-эки кюнден, бир уллу суугъа жетеди. Ол сууну бойну бла бара-барып, чабакъ тута тургъан бир эмеген жашха тюбейди. Сау иликични чабакъ чыбыкъ этип, темир гылжадан этилген ыргъагъына да бир сарыуек чанчып тургъан эмеген жашха:

— Ой, иш къолай болсун, эмеген!

Эмеген тынгылады, саламын алмады.— Абадан къарындашыма бар,— деп жиберди. Андан да озуп, кете барып, тюз аны кибик бир эмеген аныча чабакъ тута тургъанлай кёргенди. Салам бергенинде, ол да саламын алмады. Тамата къарындашыма бар деди. Андан да озуп бара, бир ахырзаман эмеген сау терекден чабакъ чыбыгъы, ыргъагъында да бир сарыуеги бла ыргъайла тута тургъанлай тюбейди.

Кесин жигит кёргюзтюрге кюрешип, кишичик анга да салам береди. Ол эмеген бирсилеча этмей, саламын алады да: — Бар юйге, анда хапар айтырбыз,— деп юйлерин кёргюзтюр жибереди.

Юйге барса, жашланы аналарындан башха киши да жокъ.— Ой анам, мени санга жашларынг жибергендиле,— деди. Эмеген къатын:

— Ахшы, алай эсе олтур,— деп буюрду.

Ингирде жашла да келедиле. Ашап, ичип бошагъандан сора, эмеген жашла:

— Аха, сен адам улу, не айланаса, не жюрюйсе? Энди хапарынгы айт! — дедиле.

Кишичик къыйырдан тутуп, ийнеги къалай тас болгъанын, аны уруда табып къалай чыгъаргъанын, кесин бек уллу къарыулугъа санап, адам къыйыны бла жашауну излей айланганын да къалдырмай айтады.

Ол хапаргъа тынгылагъан эмегенле уллу кюлкюге къаладыла. Кишичикни ортагъа салып, бири бир жанында юфгюрсе, бара да бирине тие, дагъыда бири юфгюрсе бирсине тие, танга дери кишичик бла топ ойнагъанча, ойнап турдула. Эрттенликде аналарына: — Бу кишичикни бир жары жибермей тур,— деп, хар бири кесини жумушуна жайылып кетдиле.

Ала кетгенлей, аналары:

— Энди сен къач, къачмасанг да, ала сени бла ойнап, эрикгенлерин кетергенден сора, сени ашарыкъдыла,— деп, кишичикни къачар жолуна тюзетеди.

Кишичик алайдан ычхынганлай, къача-къача, бир сырт бетге чыгып баргъанлай, аны эмеген жашла кёрдюле.

Олсагъат бир бирге сызгырып, ючюсю да бирча, кишичикни ызындан къуууп тебиредиле. Аланы кёрюп, кишичик къоркъгъандан жаны тамагъына тыгъылып, сыртны башына къутулады.

Сыртны башында бир адам бир арбачыкъны тартып баргъанлай тюбейди.— Ой, аллахынг бла тилейме, мени эмегенледен бир къутхар, ала мени къуууп келедиле,— деп ол кишиден тилейди. Ол адам, кишичикни арбада биченни тюбюне сугъуп букъдурду.

Арбачыны онг буту бла сол къолу жокъ эди. Тыякъгъа тыянып, арбаны алай тарта бара эди.

Ол да арбаны кючден тартханча этип, барыргъа кюреше тургъанлай, эмеген жашланы бек кичилери жетгенди.

— Аха, биз къуууп келген адам не болду? Сен аны кёргенсе, айт! — деп тыйып тохтады.

— Мен киши да кёрмегенме, — деди арбачы.

— Алай эсе уа, аны орнуна сени сытып бошайым! — деп эмеген жаш бутсуз-къолсуз арбачыны къолгъа алыргъа умут этди. Алай болгъанлыкъгъа, акъсакъ арбачы эмеген жашны жангыз къолу бла сермеп, жерге урады. Бир ургъанлай, эмеген жашны къолтукъ тюбюне дери жерге батдырады. Эмеген жаш аны сермегенде, тобукъларындан ары батдыралмайды. Арбачы ачыуланып аны къолгъа алып, аягъын, къолун да байлап, тешден тёнгеретип жибереди.

Аны ызындан экинчиси да жетеди. Аны да тюз ол халда этеди.

Бек артда бек таматалары гюрюлдеп жетеди. Аны бла бек кёп кюрешедиле, жагъалашадыла, булгъашадыла, силдешедиле, болса да акъсакъ аны да эки бюклеп, бирси экисин этгенча тешден тёнгеретип жибереди.

Акъсакъ киши, аланы барын да «тынчайтхандан» сора:

— Ай, адам улу, чыкъ, къоркъма! Эмегенледен бошагъанбыз, — деди.

Кишичик къоркъа-къоркъа, бичен тюбюнден чыгъады да, арбаны тартыргъа ол да болуша-болуша акъсакъны юйюне барадыла.

Юйде ашагъан, ичген да этип, солугъан, жукълагъан да этгенден сора, акъсакъ киши: — Сен не адамса, къайры бараса, не айланаса? — деп хапар сорду.

Кишичик:

— Да энди мени барыр жерим къалмады. Айланганым а буду: мени ийнегим тас болгъан эди. Аны эки кюнню излеп, ючюнчю кюн картоф уругъа кетип тургъанлай табханымда, кесим жангыз уругъа тюшюп, аны урудан чыгъаргъан эдим. Ол кюн алайда къарыууму сынагъандан сора, къарыуума базынып, адам къыйынын ашаргъа жайылгъан эдим, — деди.

— Алай эсе, ахшы киши, сен иги тынгыла, мен санга бир хапар айтайым, — деди акъсакъ киши.

— Мени жангыз бир жашым бар эди, аны уа бир жауу болгъанды. Экиси бир бирни кёп заманны хорларгъа кюреше

эдиле. Алай биз жашагъан жерледе мени жашымы сыртын жерге тийирген киши чыкъмагъанды. Бир жолда мени жашым ол жауна тубеген эди. Ала бир бирлери бла тутушуп башлагъанларында, мен да къатларында эдим. Ол жау мени жашымдан онглу болуп башлагъанында, мен къоркъдум. Энди аны ёлтюрсе, мени да ёлтюрмей къоймаз, былай этсем а къояр эсе уа деген муратда, жашымы аякъ тюплерине чертлеуюкле себген эдим. Жашым мени алай этгеними кёргенде, бек ачыуланган эди.— Ой, атам, сен да муну жанлы бола ушайса да,— деп сермеп жашны жерге ургъанда, чаты тыйгъынчы жерге батдырды. Мени да сермеп бир къолу бла сызгъанда, мен барып терекге тийип, къолум, бутум да ол кюн юзюлгендиле. Жашым ол адамны ёлтюрюп, жетип мени да къойнуна алып, юйюме келтиргенде, бир жыл кёзюне багъылып, алай иги болгъан эдим. Андан сора уа жашым: — «Кесими къарыуума жетген адам тапхынчы къайтмам»,— деп тохтамай кетген эди да, артда аны биреу хорлап, жашымы ёлген хапары эшитилген эди. Къарыулугъа дагъыда андан да къарыулу табылады.

Мени бир къолум, бир аягъым да болмаса да, сенден мен кючлю болгъанымы кесинг кёресе. Сен а къайда, къарыууланы къатында, харип, къол жагъыуса. Санга къыйынын ашатырыкъ адам жокъду. Андан эсе, юйюнге бар, тынч ишлеп, ашап жашаргъа кюреш. Санга адам къыйыны керек туююлдю,— деп хапарын бошады.

Жарлы кишичик ол акъсакъны сёзюне тынгылап, жауурунчукъларын ышый, юйюне келип, тынч кеси къыйыны бла ашап, жашап къалгъан хапары барды.

КЪАЙСЫ УЛЛУДУ

Бурунгу ёмюрледе, адам, мал да аз болгъанды. Таулада назыла окъуна бите болмаз эдиле. Уллу тау ауузла да бусатгъатдача терен болмагъандыла. Бизни бурунгу ата-бабаларыбыз Малкъар таулада жашагъан узакъ ёмюрледе бек сейирлик затла болгъандыла.

Хапарлада айтылгъанына кёре, ол ёмюрледе, тауланы

этеклеринде тамашалыкъ бир бугъа жашагъанды. Мазаллыкъ бла анга тенглик этген жан иеси болмагъанды.

Кёзлери арба чарх тенгли, кирпичлери бирер къарыш болгъандыла. Тар къолгъа кирсе, мюйюзлери эки жанына тийип, къаяланы оя болгъанды. Жюрюсе уа, уллу терекле аякъ тюбюнде ханслача эзилгендиле. Къуйругъун булгъагъан заманда терекге жетсе, тамырлары бла къобарып ала эди. Ол тебеде жатса ауурлугъу бла батдырып, чунгур этип къойгъанды.

Хапарлада жюрюгеннге кёре, аны атасы, анасы да болмагъанды. Къайдан келгенин да киши билмегенди. Иесиз, кеси аллына айланганды. Ол кёп жюрюгенди, жюрюсе уа, аякълары жерни къатысына дери батхандыла. Тюзде жатып тургъанлай, таугъа узалып чыран бузланы жалагъанды. Ол бугъаны аты «Желмаууз» эди.

«Ёлмесенг да къартдамы болмазса» дегенча, бир бёлек жюз жылланы жашай келип, бугъа къартайгъанды. Къарыулу, къарыусуз да, къарт, жаш да кесине бойсунган, хар затдан да кючлю ёлум, ол бугъаны юсюне да къайтмаздан келди. «Желмаууз» бугъа не деменгили болгъан эсе да, ёлумню хорлаялмай, тау этегинде ёлюп сойланады.

«Ёлген — саугъа азыкъ» дегенча, бугъаны мыллыгына къанатлыла, жаныуарла да басынадыла. Кёп кюрешип, терисин жыртдыла, этин ачдыла, чегилерин чачдыла. Къанатлы, жаллы болгъан къалмай жыйылып, мыллыкны кёп заманнга ашадыла.

Бир кюн а, бир да болмагъанча, бир мазаллы къуш къанатлары бла кюнню жарыгъын ауана этип, мыллыкга жетди. Жумулуп барып, бугъаны жауурун къалагъына тырнакълары илиндирип, хауагъа кётюрдю.

Уча, кете барып, узакъда бутакъсыз эки къуу терекни кёрдю. Шууулдап жетип, ол эки терекни бирине къонду.

Сакъ жауун кёз ачдырмай къуяды. Къуш жутланып жауурунну жыртады. Терек да бир бирде аз-маз кымылдайды. Терекни не ючюн кымылдагъанындан къушну сезими жокъду. Ол жерде терек, чыбыкъ да болмагъанды, къуш да терекге къонмагъанды.

Ол жерде бир къойчу болгъанды, къойларында бир теке болгъанды, жауун жаугъанда, сюрюучю кеси да, къойлары да ол текени къарын тюбюне жыйылгъандыла.

Сюрюучю жукълай, тюш кёре, кьойла да жатып, ышныр эте, жукълай, текени да кёзлери кьысыла, ышныр эте, мюйюзлери кьымылдай, тёрт аягьыны юсюне сюелип кьалкьыйды.

Кьуш аны мюйюзлерине кьоннганын сезмейди.

Бир заманда сюрюучю жукъудан уянды, жауун тохтаймыды деп, текени тюбюнден чыгьып кьарайды. Ол заманда кьуш аны кёрюп учады. Кьуш учханда, жауурун кьалакь кьушну аузундан ычхынып, сюрюучю ёрге кьарагьанлай, аны кёзюне тюшдю.

Сюрюучю кир тюшген сунуп, кёзюн ууду. Болса да кёзю жияй, ингирде юйге келди, не болгьанын билмейди. Элде адамла кьойчуну кёз чунгуруна кирип, жауурун кьалакьны кюрекле бла кьазып чыгьардыла.

Битеу элни кючю бла жауурунну элтип, элни кьыйырында ёзеннге саладыла.

Кёп жюз жылла озадыла, жауурунну юсюне жер кьозлайды. Жерни юсюне кьыртыш чыгьады. Ол тюз ёзенде кьыртышни юсюне эл салынады.

Кюнлени бир кюнюнде бир тюлкю айлана келип, жауурун кьалакьны кьыйыры жерден ёрге чыгьып тургьанын кёреди. Жатып, жауурунну кьыйырында тартып кёрдю. Тюлкю жауурунну кьымылдатып, юсюнде жашап тургьан элни бир жанына бурады.

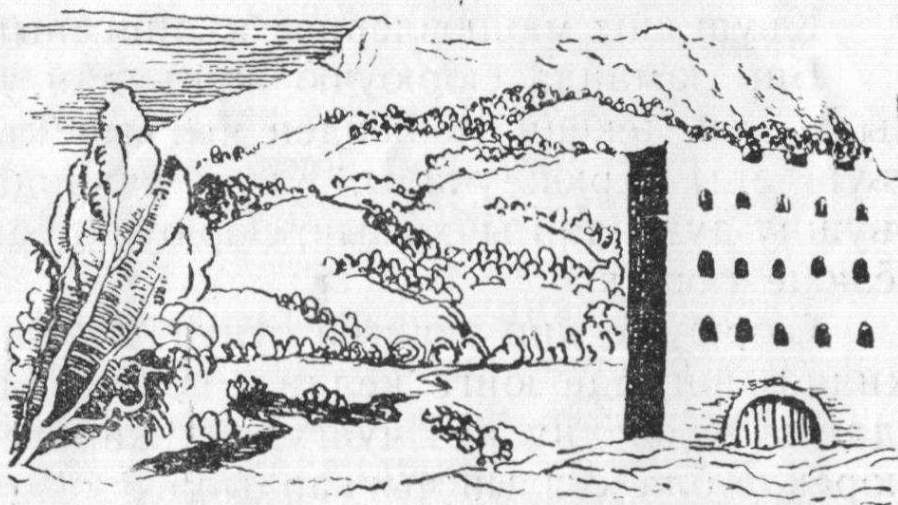
Элни халкьы кьуугьун этип, тюзге чыгьады. Тюлкю алааны кёрюп кьачады. Элни халкьы жетип, тюлкюню ёлтюреди. Тюлкюню ёрге айланган жанындан терисин союп аладыла, бир жанындан бир жанына аудуралмайдыла. Тюлкю терини жартысындан битеу элни эр кишилерине бёркле чыкьды.

Ол элде бир кьатын эрттенликде отун тамызыкьла жыя, элни кьыйырына чыкьгьанды. Айлана барып, ол тюлкю мылыкга тюбейди. Урчукь сабы бла тюлкюню бир жанындан бир жанына аудуруп, терисин алгьанда, тюлкю терини кьалгьан жартысындан аны жашына бёрк чыкьмагьанды.

Быладан кьайсы кьарыулуду эм кьайсы уллуду?

Аны билген бла ёчеширге хазырма.

ОЮМСУЗ ПАДЧАХ

ртте заманлада бир падчах болгъанды. Аны кыралында жангыз да тутмакъ юй болмагъанды. Аманлыкъ этгенлени, жашау низамны бузгъанланы тутмакъгъа салмай, халкъны жыйып, аны аллында уруп башларын кетерте болгъанды. Кеси уа адам танымасча кийине да, кыралында айлана, аманлыкъчыны ким болгъанын биле да къоя, сора чакъыра да ёлтюре болгъанды.

Ол падчахны бир ёзюрю уа ёлтюрюю тёрени къабыл этмей падчах бла даулашып тургъанды.

Бир жол даулашханларында: — Бек ахшы, мен сени кеси орнума кыралны башында къоюп бир жылгъа кетейим, сени умутунг бла кыралда низамсызлыкъ, аманлыкъчылыкъ тыйылса, мен сен айтханча этерме, алай эталмасанг а, келгенлей башынгы кесерме, — дегенди. Кеси уа бир узакъ жерге кетип, аны ким болгъанын да киши билмей, къатын алып жашагъанды.

Этген болжалы жетип, ызына кетерге тебирегенде, мухурун бууаз къатынына къоюп: — Жаш тууса, бу мухурну аны онг билегине такъ, уллу болса да бир заманда да билегинден тешме, — деп кетеди.

Биягъы падчах жашырын келип, битеу кыралына айланганды. Аманлыкъчыла кёп болуп тургъанларын кёргенди. Сора ёзюрге:

— Кыралынг аманлыкъчыладан толуп къалгъанды, аланы кырмай нек тураса? — дегенди.

Ёзюр падчахха:

— Мен аманлыкъчыланы жокт этерикме, алай кёп заман керекди,— дегенде, падчах дагыда бир бёлек заман бергенди.

Падчахны ол кьойгъан къатыны кьозлап жаш тапханды, мухурну жашыны билегине такъгъанды. Жаш ёсюп эсли болгъандан сора, аны тенглери: — Кимденди бу? — деп хыликкя этгендиле.

Ол заманда жаш:

— Мени атам кимди? Къаллайды? — деп анасын кысып тохтагъанда, анасы ол шахарны атын айтханды. Жаш сурай барып, атасы жашагъан шахарны табады. Жаш мардасыз ариу, ёткюр болгъанды. Ол алай, айлана, жюрюй келип, ёзюрню кызы жашагъан юйню къаты бла озуп баргъанлай, кызы кёреди да, чакъырып жаш бла шагъырей болады. Сора кызы жашха ахча берип, кесини юйюню къатында юйню сатып алдырып, кызыны юйюнден жашны юйюне жерни тюбю бла жол ишлетгенди. Алай бла ёзюрню кызы жашны кесине тос этгенди?

Биягъы падчах тасхагъа айлана барып, ол жашны юйюнде кьонакъда къалады. Была да олтуруп тургъанлай, кызы жашны чакъырта къарауашларын ийгенди. Жаш: — Кьонагъым барды,— деп бармагъанды.— Кьонагъын да алып келсин,— деп дагыда къарауашын иеди. Кьонагъын да алып, жер тюбю жол бла кызыны юйюне келедиле. Ол кече жаш бла падчах кызыны юйюнде къалгъандыла.

Экинчи кече падчах ёзюрню алып келип, кызы аман ишле этип айланганын кёргюзтюр, эрттенликде быланы ёлтюрюрге халкъны жыйгъанды. Жашны алгъа тешиндиргенди, билегинде хан мухурун кёргенди. Энди жашын таныды. Ёлтюрюрге кёзю кыймайды. Ёлтюрюу кесини башына жетгенде, аны ачылыгъын сизди, тюшюндю, чогежленди.

Андан сора халкъны жыйып, ол кюнден арысында адам ёлтюрююню кьойгъанын билдирди. Ёзюрню кызын кесини жашына алып, мамырлыкъ той-оюн да этгенди, деп хапарлада айтылады.

Бозасын ичген, тоюнда тепсеген адам а,— тапсанг кьойма.

МАРАУЧУ

урун заманлада бир мараучу болгъанды. Ол кеси ёлюп жашчыгъы бла къатыны къалгъандыла. Жашчыкъ да он жылындан башлап, атасыча уста мараучу болгъанды. Ол кесини гитче садакъчыгъы бла кёкде учуп баргъан къанатлыны тюз кёзюнден уруп ёлтюре болгъанды.

Бир кюн жашчыкъ сабийле бла ойнай тургъанлай, тайны да кётюрюучю бир деменгили къуш юслери бла учуп баргъанын кёргенди. Жашчыкъ эрляй садагъын тартып, къушну тюз кёзюню гинжисинден уруп ёлтюрдю. Халкъ ол къушну юсюне басынып, уллу тамаша болду. Тёрт сабий къушну тутуп кётюралмадыла.— Эй жигит! Сен муну элтип ханнга кёрюзтсенг, ол санга уллу саугъа берир,— дедиле.

Сабийле къушну тегерегинден басынып, суйреп ханнга элтдиле. Хан чыгъып къушну кёргенде: — Эй жигитле, бу тамашаны къайда тапхансыз, муну ким ёлтюргенди? — деп сорду.

Сабийле бир аууздан: — Ма бу, кёзюнден уруп ёлтюргенди,— деп жашчыкъны кёрюзтдюле.

Хан: — Жигит, несин марап атхан эдинг?

— Кёз гинжисин марап атханма.

Хан къушну башын кётюрюп къарагъанда, онг кёзюню гинжисинден тийгенин кёрюп, жашчыкъны махтап, ахшы саугъа да берип ашырды. Къушну да кёрюмдюге салдырды.

Жашчыкъ кѳууанып бара турганлай, ханны бир аман кѳуллукъчусу жолда жашчыкъгъа тюбеп, ол кѳушну хапарын сорады. Жашчыкъ кѳушну ѳлтюренине махтанып, ханны анга берген саугъасын да кѳргюзтѳп, кѳууанып кетеди.

«Зарны тили учхан окъну хауада сууутады» дегенча, ханны аман кѳуллукъчусу жашны озгѳур жетишимин зарланып, ма былай айтып ханнга тил этди:

— Жюйюсхан! Сиз жашчыкъгъа саугъа берип ашыргансыз, ол а: «Бу аман кѳарт кѳушха быллай саугъа берген, алтын кѳанатлы кѳушну ѳлтѳрюп келсем а не берлик болур эди»,— деп бара эди.

Хан ол сагъатдан жашчыкъны кесине чакъырып: — Жигит! Сен манга алтын кѳанатлы кѳушну ѳлтѳрюп келтирмесеңг, мен сени ѳмѳрюнгю кысха этерме,— деп буйрукъ берди.

Жашчыкъ кѳоркъуп, келип хапарны анасына айтады. Анасы: — Кѳоркъма жашым! Атанг Айры-Сыртда аллай кѳушланы кѳрюучю эди, алай а, аланы атарча жууукъ бир заманда да кысылмагъанды. Мен сени бурун тауукъ кычыргъанлай уятырма, сен танг атаргъа Айры-Сыртха чыгъарса, сен гитче, ала сени кѳрмезле, ол заманда иги марап атсанг, алтын кѳанатлы кѳушну ѳлтѳрюрсе,— деп юйретеди.

Атхан огъу кѳз гинжиден жазмагъан жаш мараучу, танг атаргъа алтын кѳанатлы кѳушлагъа жетеди. Кысыла барып, бирини кѳз гинжисинден уруп ѳлтѳрдю. Келтирип ханнга бергенде, хан уллу саугъа берип, жашчыкъны махтап ашырады.

Жашчыкъ саугъасына кѳууанып бара, биягъы тилчи жолда жашны кѳрюп озады да, ханнга келип ма былай тил этеди:

— Жюйюсхан! Сен тели сабийлеге саугъа берип, бийик даражангы эниш этесе. Ол сени хыликкя этип: «Тауукъгъа быллай саугъа берген, алтын мюйюзлю бууну ѳлтѳрюп келсем а не берлик болур эди»,— деп бара эди.

Хан да аны ѳтѳрюгюне ийнанып, жашны кесине чакъыртады. Жаш келип аллында сюелгенде, хан анга айтады: — Жигит, сен манга алтын мюйюзлю бууну ѳлтѳрюп келтирмесеңг, мен сени дуниядан тас этерикме.

Биягъы юйге келгенде, болгъан хапарны анасына, кѳоркъган халда айтады. Анасы: — Кѳоркъма жашым! «Тамычы-

лада» жалаула бардыла, ол жалаулагъа алтын мюйюзлю буу келиучюдю. Аны атанг да кёп кёргенди. Ёлтюрюрге уа кёзю кыймагъанды. Сен атангы жибек аркъанын ал, ол буу келип жалауладан жалар, ызы бла суудан ичип ауурланыр, ол заманда сен жибек аркъанны бир кыйырын ташха байла, къалгъанын аны юсюне атсанг, барып бойнуна чырмалыр, алай этмесенг тыялмазса! — деп юйретди.

Жаш анасы юйретгенлей, аркъанны алып, таугъа чыгъады. Алтын мюйюзлю буу суу ичип ызына айланганлай, аркъанны сызып, бууну буууп алады. Аякъларын бир бирине байлап, суйреп таудан эндиреди. Ызы бла хаман арбагъа салып ханнга алып келеди.

Хан жашны махтап, саугъа да берип, кесин да уллу эрке-летип жибереди. Болса да жаш аны бла да къутулмады. Жашны жоюлурун суйюп айланган ол биягъы аман адам ханнга келип ма былай ётюрюк тил этди:

— Жюйюсхан! Сен манга ийнанмаймыса, сен саугъа бергенликге, ол жаш сени хыликкя этип: «Мюйюзлю эчкиге муну берген хан, кюмюш кемеде жюзюп айланган алтын чачлы кызны алып келсем а не берлик болур эди», — деп бара эди, — деди.

Биягъы хан жашны чакъырып, быллай буйрукъ берди:

— Жигит, сен манга алтын чачлы кызны келтирип келмесенг, мен сени ёмюрлюк тутмакъгъа салырма!

Жаш бу жол барып анасына хапарны айтханда, анасы бир тюрлю амал тапмады. Болса да, жаш азыкъ этдирип жолгъа чыгъады. Жашчыкъ кетип бара, къанаты сынып тургъан бир къушха тюбейди. Аны къанатын байлап, кесин да тойдуруп, жолуна тебирейди. Ол къуш анга айтады: — Сен мени къанатымдан бир тюк ал! Мен сени бир керегиннге жарарма. Жаш къушну къанатындан бир тюкню алып, кетип бара, суу толкъун бир чабакъны суудан тышына атып тургъанын кёреди. Чабакъны элтип суугъа бошлап тебирегенде, чабакъ тирилип жашха айтады: — Сен мени къуйругъумдан бир къылчыкъ ал! Керекли кюнюнде жарарма. Чабакъны къуйругъундан да бир къылчыкъ алып, кетип бара, бир тюкю къычыргъан тауушну эшитеди. Ол таууш чыкъгъан жерге барып къараса, айыу тюкю уяны эшигин таш бла жабып, тюкю да балалары бла уяны ичинде сынсий тургъанлай юслерине барды. Жаш уяны эшигин ачып,

аланы да тойдуруп кетерге тебирегенде, тюлкую кьуйругьундан бир тюкню алып: — Ма, муну биргенге ала бар! Муну отха жетдирсенг, мен сени кереклинге жарарма, — деди.

Жаш аны тюгюн да алып кетип бара, тенгизни кьыйырында бир кюмюш кемени кьореди. Жаш чабакьны кьылкьысын отха жетдиргенлей, ол чабакь шууулдап жетеди. Жаш чабакьны сыртына минип, адам кьормей кемеге кьутулады. Айлана барып, алтынчач кьызны кьореди. Жаш кьызгьа жете тебирегенлей, маймул кьалаууру кьызны уятады.

Кьыз уянып жашны кьоргенде: — Сен кимсе, не айланаса, бери нек келгенсе? — деп сорады. Жаш кесини хапарын, ишни болумун кьалдырмай айтады.

Ол заманда кьыз айтады: — Ахшы улан, сени ишинг алай эсе, мен юч кере бугьама, ючюсюнде да мени табсанг, ол заманда мен сениме, кьайры сюйсенг да элтирсе, — деди.

Жаш билмей тургьанлай кьыз думп болуп кьалады. Жаш ол ырахын кьушну кьанатын отха жетдиргенлей, кьуш жетеди. Жаш кьушха: — Бир кереклиме жараргьа айтхан эдинг, кьыз кьачып думп болду, энди аны тап! — деди.

Кьуш олсагьатдан жумулуп кетип, кьызны булутланы ичинде табып, — алып келеди.

Кьыз экинчи да айланып букьгьанды. Жаш тюлкуюню тюгюн отха жетдиргенде, тюлкую чабып жетеди. Тюлкуюге айтады: — Манга бир керекли кюнюмде жарарыкь эсенг, излеген кьызым тас болгьанды, аны тап, — деди.

Хыйлачы тюлкую излей барып, кьызны бир кьаяны тешигинде табып, алып келгенди.

Кьыз ючюнчю кере да бугьады. Ол заманда жаш чабакьны чакьырып жибереди. Чабакь излей барып, тенгизни тюбюнден чыгьарып келтиреди.

Энди кьыз жашха бойсунуп, жаш да кьызны алып ханга келеди. Кьыз ханны жашха этген зулмусун толу билгенди. Энди, кьыз хандан тилеп, халкьын битеу жыйдыртады. Кьыз битеу халкьына айланып, ханны ол жашчыкьгьа этген артыкьлыгьын айтып: — Зулмучу хан, энди сен кьабан бол! Сени тилчинг а мегежин болсун! — дегенлей, экиси да ол айтханча болуп, бир бирин сюре, агьачха ташайып кетгендиле деп, — хапарда алай айтадыла.

Эртте-эртте бир киши къатыны бла жашай эдиле. Аланы жангыз бир къойлары бла бир эчкилери болгъанды. Бир жол къарт къатынына айтханды:

— Къатын, биз къой бла эчкиге багъалмайбыз, алагъа ашатыр затыбыз жокъду. Кесинг кѳресе, ачдан ѳле турадыла. Кесерге да жарарыкъ тѳююлдю, сѳекледен башха биз аладан табарыкъ жокъду. Къабакъ эшиклени ачайыкъ да сѳйген жерлерине барсынла.

Къатын эрине угъай демеди. Къарт арбаздан къой бла эчкини тышына къыстап: Энди сѳйген жеригизде жашагъыз, тапханыгъызны ашагъыз,— деп, ѳйге къайтханды. Харипле, къой бла эчки не этерик эдиле. Бир къапчыкъны да алып, экиси да жолоучу болгъандыла.

Бара барып бир уллу жолгъа чыкъгъандыла. Къарасала, жолда бѳрю башы. Къоркъуп, къачаргъа тебирегенлей, бѳрюню тѳммеги болмагъанын эследиле. Бѳрю башны къапчыкъгъа салгъандыла да, биягъы жолгъа тебирегендиле. Бир жерде тохтамай, ѳч кюн бла ѳч кече баргъандыла. Тѳртюнчю кюн бир ариу талагъа жетгенлеринде, от кѳргендиле. Алайда адамла болгъан сунуп, къой бла эчки къууангандыла да, салып ѳслерине баргъандыла. Барып къарасала уа, отну къатында ѳч уллу ач бѳрю жата эдиле. Къазан тагъылып, сууу да аяусуз къайнай тура эди. Асыры къоркъгъандан, къой бла эчки ѳлѳрге жетдиле. Ала къачаргъа да бир умут этдиле, алай, аланы бѳрюле эслеп, секирип ѳрге къопхан эдиле. Бизге ашарыкъ кеси келип къалды деп, къууанып, къой бла эчкини тутаргъа хазыр болдула. Эчки эс жыйып, тѳюзюнлей бѳрюлеге барды да, саламлашды.

— Ингир ахшы болсун!

— Сау болугъуз, жууукъ болугъуз, ахшы къонакъла! — деди къарт бѳрю.— Къоркъмагъыз, жууукълашыгъыз бери. Къайдансыз? Энди, бу жашаудан тѳнгѳлюп айлана болурсуз. Ай, татлы къонакъла, сиз а не тап заманда келдигиз, кѳремисиз, суу бошуна къайнай турады!

Бѳрюню тенглери аны акъыллы сѳзлерине ыразы болдула, жѳтѳю акъ тишлерин ачып, ышардыла. Энди бир иги тояйыкъ деп, жарлы къой бла эчкини жояргъа бѳрюле хазыр болгъанлай, эчги къойгъа айтды:

— Тутчу бери ол бөрү башны, была да ач кёрюнедиле — бирге ашайыкъ, деди.

Бөрү башны къапчыкъдан чыгъарып, кьой эчкиге узатды.

— Аны кьой, ол асыры гитчеди, уллурагъын сайла! дегенде, эчкини хыйла этгенин ангылап кьой, бөрү башны бир ненча кере эсе да айландырып чыгъарды. Сора эчки, бөрү башны алып, бөрюлеге атды:

— Ма, алыгъыз да биширигиз. Тоймасакъ, бизде энтда кёпдю, къалгъанларын да биширирбиз. Сиз а, харипле, алыкъа бөрү эт ашагъан болмазсыз. Андан татлы эт биз кёрмегенбиз. Биширигиз, биширигиз, бюгече сизни бөрү эт бла тойдуругъа биз бойнубузгъа алабыз!

Тели бөрюле ийнандыла.— Эй, была бир залим затладыла, бизни да жутмагъа эдиле,— деп, сагъышха къалдыла.— Къачмасакъ, эшигибизни жабадыла,— деп хыйла этдиле.

— Къазаныбыз не эсе да иги къайнамайды, мен бир отунла алып келейим,— деп къарт бөрү къарангыгъа ташайды да кетди. Бир кесекден экинчи бөрү:

— Бизни тенгибиз былай кёп нек къалды? Ажашхан болур ансы, къайтыргъа заман болгъан эди. Мен бусагъат аны чакъырып келейим,— деп экинчи бөрү да кетди.

Къайдан къайтырыкъ эди; ол да къайры эсе да думп болду.

— Мени тенглериме бир хата болгъанды. Барайым да, болушайым,— деп, ючюнчю бөрү да ашыгъышлы сылжырады.

Кьой бла эчки къууанып кюлдюле. Сора жатып, эрттен-благъа дери жукъладыла. Бөрюле уа бирге жыйылып, бир бирлерине тырман этишдиле.

— Жангылдыкъ, бу жол биз бек жангылдыкъ. Кьой бла эчкиден бөрюле къоркъгъандыла деп а ким эшитген болур! Энди бирси бөрюле эшитселе, бизге не айтырла? Къаллай айыплы иш этдик! Кеслери келип, бизни ашагъыз дегенча болгъанлай, биз къоркъакъла уа къачып кетгенбиз. Келигиз, барайыкъ да, аланы ашайыкъ,— деген оноуну этип, бөрюле артха къайтдыла.

Бөрюлени кёрюп, кьой да, эчки да эски эмен терекге миндиле. Бөрюле терекни къазып башладыла.

Кьой, асыры къоркъгъандан, жазыкъны, тиши тишине

тиймей, алай кълтырай эди. Сора аны эси аууп, терекден жыгылды.

Эчки уа аны кёрюп, къларыуундан келген чакълы кълчырды:

— Ай, сен жигит, жиберме ол кълоркълакъланы! Мен да бусагълат тълшейим, хайт де, ычхындырма! — деди.

Бёрюле ары-бери чачылып кълачдыла. Эчки да: «Тут-тут!» — деп аяусуз кълчыра кълалды.

Эчки бюгюн да алай кълчыра турады дейдиле.

ТЮЛКЮ, АЙЫУ, БЕРЮ

Эртте-эртте бёрю, тълкю, айыу бирге кълош болуп жашагъландыла. Урушмай, тълйюшмей, ючюсю да тап жашап тургъландыла. Кълз арты келип, кълар жаугъланда, ашаргъла бир зат табар эсек деп тебиредиле. Бара барып, жол юсюнде жауу бла бир гыбыт тапхандыла. Артда бек ач болсакъл ашарбыз деп, гыбытны бир уллу терекни бутагълына тагълып кълыйгъландыла. Агълачдан чыкългъланлай, кълый сюрюуге тълбегендиле. Кълый тутаргъла умут этип, ючюсю да кълыйчу бла итле эслеялмазча бир жерде букългъландыла. Не бек кълорешген эселе да, кълый туталмагъландыла, кълыйчу бла аны итлери бек сакъл болгъландыла.

Ала кече бир дорбунда тохтагъландыла. Кълыйчу жукълагъланлай, кълый урларгъла оноу этгендиле. Алай ол кече сюрюучю кълз да кълысмагъланды, аны уллу итлери кече узунуна сюрюуню тёлгерегине члабып, кълаты сакъллагъландыла. Юч нёлгер жукъл да тапмай, жашагълан жерлерине кълайтхандыла.

Танг атханды. Ачдан аланы къларынлары гълур-гълур деп, кълобуз согъла эдиле.

Тынгылай келип, тълкю:

— Бизге ким эсе да келеди. Барып бир къларайым, — деп дорбундан тышына чыкългъланды. Тышында бир кесек туруп, кеси аллына сёлеше, артха кълайтханды. — Тенглерим, — дегенди тълкю, — хоншу ханны жашына кълыз туугъланды. Ханны шапалары келгендиле. Ала ханны жашыны кълызына ат ата деп тилегендиле. Бармасам, барыбызгъла да айып жетер. Кёлп турмам, терк окълуна кълайтырма, — деп кетеди.

Тълкю члабып барып, гыбыт тагълылгълан терекге жетген-

ди. Башын ачханды да, тойгъунчу жаудан ашгъанды. Гемхотун жалап, тенглерине тебирегенди. Ол дорбуннга киргенлей, бёрю бла айыу соргъандыла:

— Жангы туугъаннга уа не ат атадыңг?

— Ханны кызына не тийишли эсе да, аллай ат атаргъа керек эди да,— Башчылыкъ атагъанма,— деди.

Экинчи кюн да тенгле дорбунда жатхандыла, не сакъласала да кьой туталмагъандыла.

Танг атханлай, тюлкюю биягъы хыйласы эсине тюшгенди. Дорбундан тышына чыгъып, кеси аллына сёлешгенди да, кьайтып, бёрю бла айыугъа айтханды:

Ханны ортанчы жашына да кыыз туугъанды. Биягъы шапала келип, анга ат атамай амалынг жокъду деп, тилейдиле. Мен терк окъуна жетип кьайтайым — дегенди.

Тюлкю эл таба жортханды, сора биягъы терекге бир жанындан жетгенди. Жауну жарымын ашап, иги тоюп, тенглерине кьайтханды.

— Энди уа кьаллай ат атадыңг? — деп соргъандыла.

— Бек тийишли ат атагъанма: — Ортанчычыкъ дегенме.

Энтда бир кече озду. Бёрю бла айыу ачдан кьарыусуз болдула. Бирге барып, жаудан тояргъа оноу этдиле. Тюлкю уа, ичинден, мен ол жаудан сизге бир зат жетдирмем деп, тышына чыгъып, кеси аллына сёлешип, дорбуннга кьайтханды. Ыразы болмагъанча, былай айтханды:

— Бир уллу хайыр этгенча, бу ханла мени эрикдирдиле! Биягъы ханны шапалары жетгендиле. Сабийлеге ат ата, деп кьоймайдыла.

— Бар-бар, бизге да кьабаргъа бир зат келтир,— дегендиле бёрю бла айыу. Тюлкю кетгенде, бёрю бла айыу аны сакълап кьалгъандыла.

Ол заманда уа тюлкю агъачха ташайып, гыбыт тагъылып тургъан терекге жетип, жауну кьалгъанчыгъын да бошагъанды. Гыбытны кёптюрюп, хауасы чыкъмазча иги кыысып, дорбуннга кьайтханды.

Биягъы бёрю бла айыу соргъандыла:

— Бу жол ханны жашындан туугъаннга кьаллай ат атадыңг?

— Кьаллай ат тийишли эсе да, аллай ат атагъанма. Ханны жашындан туугъаннга Тюпчюк деп атагъанма,— дегенди тюлкю.

Тенглери эрттенбла айтханча, гыбыт тагъылгъан терекге барыргъа деп, чыкъгъандыла. Терекни къатына жетип, ючюсю да гыбытха къарагъандыла. Ким тюшюрсюн деп дауур этгендиле. Адетге кёре, тюлкую тюшюрюрге керек эди: ол барысындан да кичи эди. Алай ол, ханнга баргъанымда бек арыгъанма деп, гыбытны тюшюрюрге унамагъанды. Терекден гыбытны бёрюге алыргъа тюшгенди. Терекге минип, ол гыбытны энишге атханды. Гыбытны ачханларында, андан хауа чыкъгъанды, жауу уа жокъ.

— Бу тюлкуюню ишиди, — дегенди бёрю. — Ол ат атаргъа жүрюмегенди, жаудан ашаргъа чабып тургъанды.

— Ётюрюккую къалай айтаса?! — дегенди тюлкую. — Кесинг ашап, меними терслеригенг? Мен экигизден да къарыусума да, андан айтасыз, — деп тюлкую бёрюге айталгъаны чакълы бир аман айтады.

Аны бла даулашыу тохтамады. — Жауну ким ашагъанын билир ючюн, — былай этейик, — деди бёрю:

— Кече уллу от этип, аркъабызны жылытайыкъ, хар бирибизни аллына уа табакъ бла суу салайыкъ да, сууну ким ичсе, жауну да ол ашагъаны белгили боллукъду. Сора уручуну кесип этин юлеширбиз.

Анга барысы да ыразы болдула. Уллу от этип, алларына суу бла бирер табакъ да салдыла. Бир кесекден бёрю бла айыу хурулдап жукълай эдиле. Тюлкую уа суусапдан ёлюрге жетип, бир да жукъламай эди. Сора кесини сууун ичип, сууу болмагъан табакъны бёрюню аллына салды, аны табагъын а кесини аллына салды да жатды.

Эрттен бла къобуп къарагъанларында — бёрюню табагъында суу жокъ. Тюлкую бла айыу бёрюню кесип, этин тенг юлешдиле. Хар бири юлюшюн алып тешиклерине ташайдыла.

Энди тюлкую бёрюню ич жауун кёрюп, аны кесиме не амал бла да алмай къоймам деп, айыугъа келип былай айтды:

— Кел ёчешейик: бёрюден жетген ич жау юлюшлерибизни тешиклени аллына салайыкъ да, бир жерден чабайыкъ. Артха ким къалса, ол жау юлюшюн ашамайды, аны къыш азыкъгъа экибизге да къояды.

Айыу анга беқ ыразы болду. Ол кеси кесине: «Мен тюлкуюден къарыулума, артха ол къаллыкъды, аны жау юлю-

шюнден бир къабханлыгыма манга заран боллукъ болмаз»,— деди да, тешиклерини алларында жауланы тагып, чабышыргъа чыкъдыла. Чабаргъа кетип бара тюлкю айтды:

— Сен былайда бир сакъла, маржа, мен бир суу ичип къайтайым ансы, суусапдан ёлеме, чабаллыкъ туююлме,— деп, артха айланды. Келип айыуну жауун да кесини тешигине элтди, жауну орнуна уа бир уллу акъ ташны салды. Сорра экиси да чабышдыла.

Энди айыу алгъа жетди да, ташны къабып, тишлерин сындырды. Тюлкю уа къачып, тешигине ташайды да кетди.

Айыу бек ачыуланды, олсагъатда тюлкюню тутса эди, жыртып атарыкъ эди, алай, аны билип, тюлкю тешикден чыкъмады, айыу а ары киралмады.

Айыу эт юлюшюн бошап ач болуп башлады. Тюлкю уа тешигинден чыкъмай эди. «Бу ачдан ёлген болурму?» — деп, айыу барып, тюлкюню тешигине къарады. Анда уа тюлкю кёзлерин къаты къысып, не эсе да бир затны сукъланырча чайнай эди. Асыры ачдан айыу ачыуланнганын да унутуп, сорду:

— Тюлкю, сен не затны ашайса? Мени да сыйласанг а!

— Сен ачмыса харип? — деди тюлкю,— мен а бек токъма, бусагъатда кёзлерими ашап, зауукъ этдим, андан татлы аш алыкъа кёрмегенме.

Къууанып, айыу тешигине къайтды. Тырнакълары бла кёзлерин чыгъарып алды да, сокъур болду. Асыры ачыудан, айыу не этерин билмеди. Кимни айтханына да ийнаннганы ючюн кесине урушуп, энди тюлкю бла хоншулукъ жюрюг-мезге ант этип, тышына чыкъды да, къайры эсе да тебиреди. Аны кёрюп, тюлкю да тешигинден чыкъды, айыуну жетип, инчге ауаз бла сёлешди:

— Жолунг болсун, багъалы айыу! Къайры ахшы жолгъаса?

— Сен а кимсе? — деп сорду айыу.

— Мен къоянчыкъма, тенглери тас этип, аланы табалмай, чабып айланама. Сени кёзлеринге не болгъанды? — деп сорду.

— Ой, сорма сен аны, ахшы къоянчыкъ! Аны хапарын айтхан манга алай тынч туююлдю. Мени тенгим тюлкю болгъанды. Хар заманда да алдап, мени жүрегими ол аз къыйнамагъанды! Ахырында уа, ма сокъур этип къойгъанды.

— Ай, жарлы сен, кьалай харип болгъанса! Ай юйюнге, андан иги тенг тапмаймы эдинг! Андан хыйлачы болмагъанын кьалай билмейсе? Ол бизни тукъумубузну кьорюп да болмайды. Мен аны бла шуьхлукъ бир заманда да жюрютмез эдим. Халал айыу, кел, энди бирге жашайыкъ, мени ызымдан жюрюрсе, сени жюрегинги мен бир да кыйнамам. Мени саламым барды, андан жыжым кибик этейим да, аны кыйырындан тутуп айланырса.

Биягъы айыу ийнанды. Тюлкую саламны алып алда, аны ызындан айыу тебиредиле. Тауну башына жетгенлей, аман ниетни тутхан тюлкую сагъыш этип тохтады.

— Суюген негерим айыу! Ма былайда жол юсюнде эшекле бартыла. Кел, чабайыкъ да аладан бирин тутайыкъ,— деди.

Тюлкую кеси-кесине: Айыуну энтда бир алдайым, саламны ызындан чабып, ол кьаядан кетер да, айыуну этинден бир иги тойяйым — деп, алай айтып, энди саламны энишге атама дегенлей, аягъы тутмай, тюлкую кьаядан кетди.

Тюлкуюню айыугъа тутхан аман ниети ахырында кесине жетди.

ЁГЮЗ БЛА ЭШЕК

Эртте-эртте бек эртте, бизни аталарыбызны аппалары да сабийчикле болгъан заманда бир саудюгерчи киши жашагъанды деп хапар барды. Ол саудюгерчиге байлыкъ, билим, насып да тергеусюз берилип кьалгъанды.

Аны алтыны, инжир-маржан хазнасы белгисиз эди. Кеси уа хайыуанланы, кьанатлыланы тиллерин да билгенди, алай а аланы билгенин кьатынына билдирмегенди, билдирирге да жарамагъанды.

Ол саудюгерчи хар заманда бир эшек бла, бир ёгюзню арбазында тутханды. Эшегине минип, бир бирде байлыгъына кьарагъанды, бир бирде уа кьаукъалакъ этгенди. Ёгюз бла уа хар кюнде сабан сюрдюргенди, суу ташытханды, отун келтиргенди, не азда ёгюзге солуу бермегенди.

Кюнлени биринде ёгюз эшек болгъан орунга баргъанды. Орунну төрт жанына кьарагъанды. Куудушунда кём-кёк бичени, дорбасында суурулгъан арпасы, бир жерде челек бла

суу салынып, орунуну туюбу да жылтырап тургъанын кёрдю. Эшекни кесин а несин айтаса, асыры семизден, туюгу къата-пача жылтырайды.

Ёгюз эшекни алай жатханын кёргенде ахсынды: — Эй, насыплы эшек, зауукълукъ сендеди, суюгенингча ашайса, суюгенингча жашайса, тынч, ырахат солуйса. Иебиз сени къыйнамайды, кюнде бир сагъатны минеди да къайтады, суюген ашынгы аллынга тегюп турады. Сен къалай насып-лыса, семирип жылтырап тураса. Мени уа кёресе, бир кюнню солуум болмай, эрттенден ингирге деричи сабаннга, тирменнге, суугъа, отуннга да жюрюйме, — деди.

Ол заманда ёгюз эшекге ма былай айтды:

— Сен солургъа суюе эсенг, суу берселе ичме, аш берселе ашама, тап ач болсанг да, эки-юч кюнню жукъ ашамай кесинги ырахын этип тур. Боюнса салып ишге тебиреселе, жатып ынчха да тохта. Алай этсенг, бир бёлек кюнню солурса, — деди.

Ёгюзню бла эшекни, хайуан, къанатлы тил билген иелери аланы ол ушакъларын жашыртын тынгылап эшитди. Болса да жукъ айтмай кетди.

Кюн батды, кеч бола тебиреди. Саудюгерчини жалчысы ёгюзню оруннга жыйды, ашаргъа бичен, ичерге суу салып кетди.

Эрттен бла туруп, ёгюзню жегерге барса, бичен да ашамай, суу да ичмей, мудах болуп тургъанын кёрдю. Юйге къайтып, ёгюзню болумун иесине айтды.

Саудюгерчи ышарды. — Ёгюз ырахын эсе, аны орнуна эшекни жек да бар, — деди.

Жалчы эшекни жегип ишге кетди. Гёбел эшек кюнню узунуна ишлеп, ингирде арып келди.

Энди ёгюз эшекге барды. — Ой, мени суюген жууугъум, табу болсун, сени кючюнгден «ох» деп бир солудум. Мени мюйюзлерим тауусулгъунчу сени бу ахшылыгъынгы унутмам, — деди.

Эшек кеси кесине палах туудургъанына бек бушман болду. Ачыуланды, ёгюзге жууап къайтармады.

Экинчи кюн да эшекни ишге сюрюп, жараулу кюйде ишлетип къайтардыла. Эшек сынтыл болуп, бойнун да хамутха сыдыртып келди.

Биягъы ёгюз эшекни аллына барып махтады, ахшы тилекле тиледи.

Энди эшек ёгюзге тиш къысды. Этген ишине уллу сокъуранды. Ызы бла ёгюзге ма былай айтды:

— Ай, ёгюз жууугъум, сен билемисе? Мен бюгюн иебизден санга бир аман хапар эшитгенме. Сени ючюн мен бек бушуу этип келеме,— деди.

Ёгюз сагъайды.— Не зат эшитгенсе, айт, маржа, эшек!

— Эшитгеним олду: ёгюз аурурдан болса, эрттен бла хасапчыгъа бер да кесме къой, териси бир жукъгъа жарар, деп, иебиз жалчысына алай айтханын эшитгенме. Мен бу сёзню сени жазыкъсынып айтама, этер мадарынгы уа кесинг билесе.

Ёгюз бек къоркъду. Титиреп силкинди.— Сау бол, айтханынгы иги этдинг. Неде амал! Эрттен бла ишге барырма,— деп кетди. Эшек а ишден къалгъанына бек къууанды.

Не айтыры барды, къоркъгъан нени да этеди. Ёгюз да ол сёзню эшитгенлей, къууулуп келип, куудушда биченни ашады, гуллада сууну да жугъун къоймай ичди.

Саудюгерчи эшек бла ёгюзню ол таша ушакъларын да жашыртын тынгылап эшитген эди, алай жукъ да айтмай, сейирни кёрюрбюз деп къойгъанды.

Экинчи кюн къатыны бла арбазгъа чыгъып, экиси да олтурдула, ол кезиуде жалчылары барып, ёгюзню тышына жиберди. Ёгюз саудюгерчини кёргенде, ёмюрде да аурумагъанча тири-тири атлады. Тюзюнлей барып, арбаны жанына сюелип тохтады.

Ёгюзню алай этгенин кёргенинде, саудюгерчи кёлларын бир бирине урду. Ха-ха-ха деп, артына ауду.

— Не кёрдюнг, не затха кюлесе? — деп къатыны къайтарып-къайтарып тынгысыз сорду.

— Къулагъым бла эшитип, кёзюм бла кёрген затха кюлеме.

— Да ол тамашаны бизге да айт, биз да кюлейик,— деп къатыны тиледи.

— Угъай, аны айтыргъа жарарыкъ туююлдю.

— Не ючюн жарамайды?

— Айтсам, ёллюкме да аны ючюн жарамайды.

Саудюгерчи хайуан, къанатлы тиллени билгенин, аны

кесинден башха бир жан да билмей эди. Ол таша билимин башхагъа айтса, аны ёлмей амалы жокъ эди, ол затдан къатыныны да хапары жокъ эди.

Ол себепден, эрини анга алай тамаша жууабы къатынны мыйысына ётдю. Масхара этгеннге санады.

— Да сора сен манга кюлесе, мен ол ишни ачмайын къоймам,— деп, эрине къадалды. Араларына ёчюлмезлик къаугъалы гурушха тюшдю.

Саудюгерчи къатынын бек суююп алгъан эди. Эки жанындан да жууукъ эдиле. Къатын анга сабийле да ёсдюргенди. Саудюгерчи аланы барын да акъылгъа алды. Таша ишин айтмай, къатынын мудах этгенден эсе, айтып ёлюрге таукел болду. Сора ма бу оюмгъа келди: эм алгъа сабийлериме осуят этейим. Къагъытха тюшюртейим, сора ызы бла уа таша затымы айтырма да ёлюрме деди.

Экинчи кюн саудюгерчини сабийлери, шагъатлары, молла, кесини жууукълары, къатыныны жууукълары да къалмай жыйылдыла. Саудюгерчи алларында сюелди, ызы бла:

— Жамауат, мени башхагъа зараны жетмеген бир жашырын ишим барды, мен аны кимге да болсун, башха адамгъа билдирсем, ол сагъатдан ёлмей мадарым жокъду. Энди уа мени къатыным, ёллюк эсенг да ол жашырын ишинги айт деп тохтагъанды да, мен да сизни аллыгъызда осуят этип, къатынга да жашырынымы айтып, ёлейим деп жыйгъанма,— деди.

Жыйылгъан халкъ тамаша болду. Къатындан тиледиле: — Къой, аллах ючюн, аллай керексиз затла бла кюрешме. Кесинги тул этип, сабийлеринги ёксюз этип, жууукъну, тенгни да мудах этип кюрешме,— деди.

Къатын къайдан унасын, эшитирге да суюмеди.— Ма былайда ёлюп къаллыкъ эсе да, айтдырмай къоярыкъ туюлме,— деп сюелди.

Жыйылгъан халкъ жерге къарады, мудах болду. Ёмюрледе быллай иш болмагъанды, бу не сейирди деди.

Энди саудюгерчиге ёзге мадар къалмады. Турду да юй хайыуанлары тургъан арбазгъа кирди. Къуюдан суу чыгъарды. Абдез алды. Ызы бла халкъгъа къайтып, жашырын ишин да айтып ёлюрге деген сагъышда сюелип тохтады.

Ол арбазда уа саудюгерчини бир ити, бир хоразы, хоразны да элли тауугъу бар эди.

Ит ол сагъатда хоразгъа барды,— Эй, кызылсакъал жууугъум, мен бир зат билеме, сен аны билемисе?

— Угъай. Не затды?

— Ант этдир, мен жукъ биле эсем, бизни иебиз дынгырдайды.

— Эй-хей не болгъанды? Ауругъан хапары жокъ эди да.

— Да не болуп а, къатыны бла сёз болушхандыла да, энди уа ёлюр мадарын эте айланадыла.

— Эй, жууугъум, къалач кбурукъ, сен билемисе? Бизни иебизни башында жумуртханы танкысы чакълы бир акъылы жокъду.

Юйдегиси бла ол биригип жашаргъа керекди. Алайсыз ала жашаяллыкъ туююдюле. Кесинг кёресе, мени оноума элли тауукъ къарайды. Мен алагъа ариу да айтама, урушхан да этеме. Аладан жангыз бири мени оноумдан чыкмайды. Ол а жангыз къатынына айтханын этдиралмай кесин менден акъыллы сунуп турады. Анга алай керекди,— деп кбойду хораз.

из туугъунчу бурунгу ёмюрледе бир къызны эки жаш да бирча суйюп болгъандыла. Къыз жашланы экисине да сёз бере тургъанды.

Ахырында жашла экиси да къызгъа барып: — Къайсыбызгъа келесе, тюзюн айт! — деп тохтагъандыла.

Къыз экисине да къарап: — Энди сиз мени керти да сую эсегиз, бюгече башлары къара, кеслери чиммакъ эки атны келтирип, мени арбазыма къайсыгъыз такъса, ол манга эр боллукъду, — деди.

Ол заманда жашланы бири къызны алай айтханына бюсюремей: — Да, алай эсе, аллай атла келтиргеннге барырса — деп, ачууланып кетгенди.

Ол бирси жаш а къыздан айырылып къалыргъа болмай, атланы табар къайгъысына киргенди. Не ёлюрме да жокъ болурма, неда ол атланы табып, къызны къолгъа этерме, деген мурат бла атланып жолгъа чыкыгъанды.

Ёмюрледе эшитмеген узакъ жерлени айлана, кыдыра барып, бир элге жетеди. Ол элде эшиги ачылып тургъан бир юйню кёрюп, суусап ичерге къайтады. Къысыла барып:

— Эй! Юйде ким барды? — деди.

Бир жаш чартлап чыгъады. — Ой, болгъан бары да юйдеди, жууукъ бол, къонакъ! — деп жюгенине жабышады.

— Жууугъунг, насыбынг да кёп болсун! Мени жууукъ бола турургъа заманым жокъду, ичим кызып айланган

адамма, айып этмей бир суусап тартдырыгъыз, деп бурулгъанма.

— Айхай, айтсанг а маржа, къонакъ! Не къайгъынг барды? Къолубуздан келген зат бла болушурбуз,— деди.

— Да къайгъым да олду: мен юйдегили болууда мура тыма жетер ючюн, къара башлы эки акъ ат табаргъа керекме!

— Аха, къайгъынг ол эсе, андан къыйын къайгъыдан аллах сакъласын, атдан тюш! Атланы да табарбыз,— деп юйге чакъырды.

Жашны сёзюнден умутлу жылыуну сезгенде, атдан тюшюп, юйге кирди. Жашны къатыны бла саламлашды. Суусап ичеди, ашайды, ызы бла тыянып солуйду.

Жолоучу ырахатланып, ызы бла жолуна тебирегенди, къонакъбай:

— Сен къонакъса, жанынгы да аямазлыкъ иш ючюн жүрюгенча кёрюнесе, сен мени юйюмде къал, ол сен излеген атлагъа мен бир барайым,— деп кетеди.

Кёп, азмы къыдырды, бир бёлек кюнден атланы кёмюк этдирип жетди.

Атла къолуна тюшгенде, жаш мычымайын ызына айланып, атланы элтип, къызы арбазында такъды. Къыз атланы кёргенде къууанды, кирпичдеди.

Жаш кесини керти да эрлигин къызгъа кёргюзтгенде, къыз жашны тилеуюне бойсунду. Къыз жашха барды. Жаш акъ, къарабаш атланы къалыннга берди.

Юйдегили болуп бир-эки жыл озгъандан сора, жаш атланып, ол акъ атланы табып берген жашны юйюне къонакъгъа барады. Болса да бу жол барыуу алгъын жолча болмады. Жашны къатыны ёлюп, кишисин уллу бушуу басып тургъан кезиу болады.

Къайгъы сёз бла бушуууна къошулады. Жюрегин жапсарады. Бир бёлек заманны аны юйюнде турады, ызы бла:

— Сен манга къатын алыуумда болушханса, энди сен биз жашагъан жерлеге кел, суюгенинги сайла, ол сен этген адамлыкъны мен да санга этерме,— деди.

Экиси да атланып, энди ол жашны элине келедиле. Жаш бир да къалдырмай элни къызын жыяды, кесини ариу къатыны да къызланы арасында болады.

— Аха, багъалы тенгим! Энди суюгенинги сайла, сен

сайлагъан сениди,— дегенде, къызланы ичинден ол жашны къатынын сайлап алады. Ол сайлагъаны тенгини къатыны болгъанын билмейди. Айхай, аны айтып башхала да билдирмедиле.

Жаш кесини къатынын кийиндирип, нөгерине берип жибереди. Жолда кетип бара, ишни болушун къатын айтады.

Жаш ишни болумун ангылагъанда, къатынны сыйлы кийимле бла кийиндирип, эрине алып келеди. Ишни болунганына сейирсинип, тенгине сорады. Ол заманда ол айтады:

— Ахшылыкъ унутулмайды. Сен мени танымагъанлай, манга этген адамлыкъны мен да толтуруп къайтарыгъа борчум эди. Ол себепден, сен суююп сайлагъан тиширыгъа, кесимики болса да, заранчылыкъ этерге намысым къабыл кѳрмедиле,— деп жууаплады.

ДУНИЯ АЛАЙ ТУРМАЗ

Эртте, биз туумагъан ѳмюрледе, бир шахарда бек ахшы бир киши болгъанды. Ол киши кеси ѳмюрюнде бир адамгъа бир капекни къыйматы заран этмегенди, неда аман сѳз айтып, кишини кѳлюн аурутмагъанды. Кимге не бла болушайым, не бла жашаууна жарайым, деп айланганды.

Бир жол ол, шахардан чыгып бара эл сабанларына жетгенде, боюнсаны бир жанына ѳгюзню, бирси жанына уа бир кишини жегип, сабан сюре тургъанны кѳргенди. Ол боюнса тюбюнде кишиге жазыгъы келип, къатларына къысылып: — Эй, иш кѳолай болсун! — деди.

Салам къайтармагъанлары ачыу тийип: — Сен кесинг да адам суратда кѳрюнесе, кесинг кибик бир адамны боюнсагъа къалай кѳлюнг барып жегесе? — деп сорду.

Ол сабан сурген:

— Ол мени къулумду, мен анга не суюсем этерге эркинме, сени аны бла ишинг жокъду,— деп ачыуланды.

— Ахшы киши, къулунг эсе, сат манга! Кеси тартхан тенгли бир алтын бериме,— деди. Болса да, ол сатаргъа унамады.

Ол боюнса тюбюнде тургъан къул, бу ахшы кишиге:

— Эй, адыллы адам, бир ырысхы да кѳоратма, дуния алай турмаз» — дегенде, ахшы киши да жолуна кетеди. Бол-

са да сау жылны ичинде, ол боюнсада тургъан киши, ахшы кишини тюшюнде да, тюнюнде да эсинден кетмей турду.

Бир жол а, алайтын кетип бара, ол элге къайтып сура-са, ол къул азат болуп, кесини юйюнде жашап тургъанын эшитеди. Дагъыда бир жылдан айланып биягъы элге къайт-ханда, ол къул оноучу болуп тургъанын кёреди. Эки жыл-дан а ол къул къыралгъа баш болуп къалды.

Энди биягъы киши ол къулгъа барып:

— Бу бийик даражагъа къалай жетдинг? — деп сорду.

Ол а дагъыда:

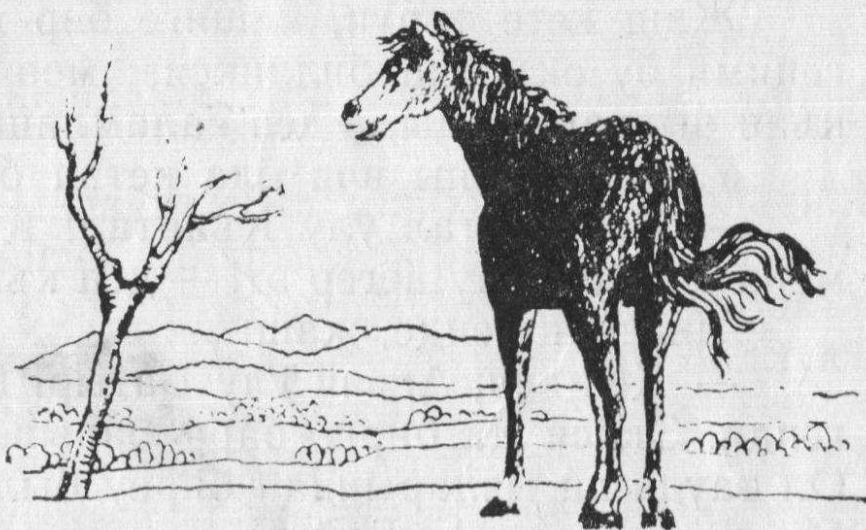
— Дуния алай турмаз,— деп къойгъанды.

Бир бёлек замандан, ол къул падчах ёлдю. Биягъы ки-ши келип, аны къабырына къараса, сын ташына «Дуния алай турмаз» деп жазылып тургъанын кёреди. Энди уа ёлдю, ду-ниядан кетди, бу былай нек айтхан болур эди? — деп, сейир, тамаша болады.

Бир бёлек жылдан барып къараса, ол къабырланы ба-рын да суу алып, ол сын ташны уа ким эсе да суу ыздан чы-гъарып, жазуу да «Дуния алай турмаз» деп, онгмай тургъа-нын кёреди.

Сын ташха терен сейирсиннген халында къарап: — Да кертиди, адамны — жашаууну ауалы кибик, ахыры да бол-лукъду, къартаяды, ёледи, жашауу бирча турмайды, сагъат-ла бла тюрленеди. Бу сын ташны иеси аны билип айтханды. Ол затны кертилигине бу сын таш кеси да шагъатды,— деп оюмлай, тюшюне кетди.

БАЙТАЛ УЛУ КЪАЙТАЛ

унияны бир кезиуюнде бир киши бла бир къатын жашай эдиле. Аланы бир жангыз байталдан сора башха ырысхылары болмагъанды. Ол байтал хар жылдан бир тай тапханды. Алай, кёкден бир къара булут салынып келип, тайны алып кетип тургъанды.

Бир жолда ол кишиге, байтал къозлар заманда, аны къатына бир мал сал, ол булут малны алып кетер, тай а сау къалыр,— деп тюшюнде биреу айтханча кёрюннгенди. Ол киши уянганда, тюшюне къууанганды да, эсинден кетермей тургъанды. Байтал къозлар заманда, сатып бир бузоу алып, аны кесип байталны къатына салгъанды.

Байтал къозларгъа тебирегенде, биягъы булут салынып келип, бузоуну алып кетеди.

Ол булут кетгенлей, жамычыны кётюрюп къараса, бир тай, тайны къуйругъундан тутуп бир жашны да тууа тургъанлай кёреди. Киши аны кёргенде, ол затха бек сейир болуп, адамлагъа хапарлагъанды. Адамла да келип къарагъанларында, ол сейирликге «аллахны буйругъуду» деп кьойгъандыла.

Жашчыкъ тай бла тенг ёсюп башлагъанды. Тай юч айлыгъында юч жыллыкъ атча болгъанда, жаш да юч айлыгъында онсегизжыллыкъ жашха жетгенди.

Жаш ат жер салып тайгъа мингенде, экиси да кезиуле-ри жетген ат бла атлы болгъандыла. Жаш къарт кишиге:

— Энди мен аллахны буйругъу бла жортууулгъа бармай амалым жокъду, сиз эсен къалыгъыз,— деп кетеди.

Киши бла къатын аны эшитгенде, бек уллу къайгъылы болгъандыла, алай этер амаллары болмагъанды.

Жаш кете туруп, кишиге бир окъну берип: — Мени ёлгеними бу окъ бла билликсиз: мен ёлсем, окъну бурнундан къан чыгъарыкъды, — деп саламлашып кетеди.

Уллу агъачны ичи бла кетип бара, артындан бир адам:

— Эй, Байтал улу Къайтал! Къайры бараса? Алай тур, мени да жолоучу нёгер эт! — деп кычырды.

Аны эшитгенде, жаш:

— Кел-кел, Агъач улу Батыр! Бирге нёгер болайыкъ дегенди. Экиси да бирге бара барып, бир таугъа тюбейдиле. Ол тауда да ызларындан биреу былай айтып кычырды:

— Эй, хей! Байтал улу Къайтал, Агъач улу Батыр, къайры барасыз? Мени да нёгерге алыгъыз.

— Кел-кел, Таш улу Жалгъау, сени да нёгер этербиз, — деп кычырдыла. Ала алай кычырыргъа, артларындан Таш улу Жалгъау жетеди. Ол да секирип, тайны саурусун олтурады. Сора ючюсю да бирге кетедиле.

Байтал улу Къайтал, Агъач улу Батыр, Таш улу Жалгъау — ючюсю да кете бара, бир уллу ёзеннге чыгъадыла. Ол ёзенни кете-къыдыра барсала, бир юй кёредиле да, ары барадыла. Барсала, юйде киши тапмайдыла. Атланы илгичге тагъып юйге кирселе, ичи ариу жасалып, от жана, бир чоюнчукъ да отда тагъылып къайнай тургъанын кёредиле. Не зат къайнай болур деп, ачып къарасала, чоюнчукъда тауукъ этчик бише. Таш улу Жалгъау этден къабып кёреди да, сора башын жабып къояды. Ызы бла нёгерлерине:

— Энди мында бир адам жашайды. Биз бугъуп, ким келлик эсе да халгъа бир къарайыкъ, — деп атларын букъдуруп, кеслери да юйде жыйгъыч тюплерине кирип жашырынадыла.

Ала да бугъуп тургъанлай, бир заманда къанат тауушла эшитиледиле. Аны ызындан юч кёгюрчюнчук келип, чорбатха къонадыла. Ала бир бирлери бла ойнай келип, кёгюрчюнкъапларын тешгенде, мёлекле кирик, тамаша, бир ариу къызла боладыла. Сора къызланы бири юйге кире баргъанлай, юй тюбюнде ёрге сюелип тохтайды. Аны ызындан къалагъа экиси да киредиле. Къызла бир бирге къарап: — Арс-мурс, адам ийис, — дейдиле. Ызы бла чоюнчукъгъа къарайдыла. Къарагъанлай, адам тийгенин биледиле. — Ким эсе да этден къапханды, — дедиле.

— Да ким келликди бизге? Бизге келирге кишини кьолундан келмез. Алай ким биледи, Байтал улу Къайтал тенглерери бла келирге болур. Керти да ол келсе не этерек,— дедиле.— Ха-ха-ха,— деп кюлдюле. Ала алай кюлгенде, жашла чартлап чыкъдыла.

Аланы кьргенде, кызла къачып мюйюшлеге сюеледиле.

Жашла саламлашыргъа алларына барадыла:

— Кюнюгюз ахшы болсун, кызла? Биз сизни кьоркьутургъа келмегенбиз, кьонакьгъа алсагъыз, кьонакь боллукьбуз, алмасагъыз а, жолубузгъа кетерикбиз,— дедиле.

— Биз кьонакьдан къачмайбыз, аллах-аллах, нек алмайбыз. Алай сиз адамлыкь этип, кесигизни юч кечени сакьласагъыз биз да, сиз да къайгъыдан къалырбыз,— дедиле.

Кызла жашланы кьонакь этедиле. Ашай-иче, ойнайкюле, кеп олтуруп, сора жатадыла. Хар бир жашны жанында кынындан чыгъарылып кылычы болады.

Таш улу Жалгъау кылычын жанына салыргъа унутуп кьояды. Аны хатасындан, танг атаргъа тегереклерин жети кьаты аскер алады. Ол аскер Жамычы-кьулакьны аскери болады.

Танг атханда кызла жияу, сыйыт боладыла. Олсагъат Таш улу Жалгъау арсарсыз кеси урушха киреди. Эрттенбладан башлап ингирге дери уруш этип, Жамычы-кьулакьны аскерин да бошайды, ингирге кеси да еледи. Анга жияй танглары да атады.

Танг атып къарагъанда, биягъы аскер биягъы формада юйню тегерегин кьуршалап: — Хей адам улу, чыкъ бери! — деп тохтайдыла.

Агъач улу Батыр сауутларын тагъып чыгъады. Эрттен намаздан ашам намазгъа дери кьан бардырып уруш этеди. Аскерни да кырып тауусады, кеси да ингирге еледи. Анга да жияу-сыйыт болуп, юйге кийиредиле. Агъач улу Батырны жияуу да танга дери барады.

Биягъы танг атханда, ючюнчю кере ахыр кьалгъан аскери бла Жамычы-кьулакь кеси келеди.

Байтал улу Къайтал алагъа кьаршы сермешиу урушха киреди. Ол да кюн бла кечени ичинде уруш этип, аскерни кырып бошап, Жамычы-кьулакь бла бетден-бетге сюеледи. Кеп кюреш баргъандан сора, Жамычы-кьулакьны Байтал

улу Къайтал онглап ёлтюреди. Барындан да бошагъандан со-
ра, Байтал улу Къайтал да ичи кюйюп ёледи.

Къызла уллу жияугъа къаладыла.— Биз энди сакъ-
лаурсуз къалдыкъ,— деп бушуу, къайгъы боладыла. Кесле-
ри да жашланы ёлюмлерине жияй, сарнай къаладыла.

Энди ол къарт киши окъгъа бир къарайым деп барады.
Къараса — окъну бурнундан къып-къызыл къан тама тургъа-
нын кёреди. Алай кёргенде, къарт киши жияйды, къатыны
да анга къошулады. Киши бла къатынны жиягъан таууш-
ларын байтал тургъан орнунда эшитеди. Тюз аны эшитген-
лей окъуна байтал орунну бузуп чыгъады, халкъ да къарап
тургъанлай, учуп кёкню къарангысына ташайып кетеди.

Кёк бла учуп, байтал жашла ёлген жерге жетеди. Олса-
гъатдан байтал юч «жанын» юч жашха берип, ючюсюн да
сау этеди. Байталны юч жаны бар эди да, юч жаны чыкъ-
гъанда, байтал кеси ёледи. Жашла сау боладыла. Алайда
байталны чий дарийле бла кебинлеп, жашла, къызла да аны
къабыргъа салабыз дегенлей, «аллай тамаша боламыды»
байтал, ала да къарап тургъанлай, тегерек айлана да уча-
уча, кёкге ташайып кетеди. Байталны андан ары хапары, аты-
чууту да билинмеди.

Жашла ючюсю да юч къызны алып, къарт киши бла
къарт къатынны да келтирип, Жамычы-къулакъны ханлыкъ
жеринде ашап, жашап къаладыла.

КЪАРАБИЕ УЛУ КЪАТХАН-ТЕМИР

Эртте, заманланы заманында бир къаратон хан жаша-
гъанды, деп хапарлада айтадыла. Да, кертиси да, хапарда
айтылырча, аны сансыз, санаусуз, жер жапхан жылкысы
болгъанды дейдиле.

Кюнлени биринде, ол хан жылкыы байлыгъына къарай
баргъанда, эски быстыргъа чулгъанып, жол жанында аты-
лып тургъан бир сабийни табады. Нечик эсе да, ханны ол са-
бийден жюреги жылынып, юйюне алып келеди да:

— Бу сабийни асыра, уллу болса андан бир зат чы-
гъар,— деп къатынына береди.

Жаш кюнден кюннге къундузча ёсюп, «хы» деген бир жи-
гит болады. Кюнлени биринде: — Атам, манга бир ат берсенг,

мен жерни, сууну кёре бир жайылыр эдим,— деп тиледи.

Хан анга бир къара жүгенни берип: — Ма, бу жүгенни алып жылкыгъа кир, къайсы ат анга келип башын салса, аны алып кел! — деп жиберди.

Жаш жүгенни алып жылкыгъа киргенлей, бир кичиу ат келип, къара жүгеннге башын салады. Жаш атны жүген бла уруп кыстады да, юйге кеси къайтып келди.

Хан экинчи кюн жашха кюмюш жүгенни берип, биягыча айтып жибереди.

Жаш кюмюш жүгенни зынгырдатып жылкыны кыйырына жетгенлей, бир кетюрем ат келип жүгеннге башын салады. Жаш аны да жаратмай, кеси къайтып юйге келеди.

Ючюнчю кюн хан бир алтын жүгенни береди да, келип мынга башын салган атны аман, иги демей алып кел, деп жибереди.

Жаш ол алтын жүгенни зынгырдатып жылкыгъа киргенлей, бир аман жабагылы тайчык келип, жүгеннге башын салады.

Жаш мудах болду. Жабагылы тайны да жаратмады, жиляй-жиляй юйге алып келеди.

Ол кюнден башлап, тайчыкыгъа багып тебиреди. Жылы жетерге тайчыкыны эски тюгю кетип, къундузча жылтырап тюк чыгады. Тохтамаздан, пиринч бла багады. Тайчыкыны жоргъалатып сынаганда, атла жылгъа жүрюген жолгъа, ол бир айгъа барырлай ат болады. Энди ма ол кезиуде хан бла къатыны жашха Къарабий улу Къатхан-Темир деп ат атайдыла. Тайны атына да Къаракъундуз атайдыла.

Кюнлени биринде, Къарабие улу Къатхан-Темир Къаракъундузгъа минип, жолгъа атланады.

Ким биледи, аймы, жылмы жүрюдю. Бир тюзде атын къантарып, солуй турганлай, узакдан аты да, кеси да кюнча жылтыраган бир жолоучуну кeredи. Ол жолоучу жел урганча жетип:

— Эй, жол болсун, кенг тюзню жалан атлысы,— деп туракълайды.

— Ой, жол санга да болсун, суху жолоучу! — деп жууап береди ол да.

— Улан, Къарабие улу Къатхан-Темирни жолоучу болуп айланган хапарын эшитип, излей келеме, сени андан билгенинг болурму? — деди.

— Да, ол а мен кесимме. Сен а кимсе?

— Мен а, Кюн улу Кюнсымат деген менме. Сени бла жолоучу болургъа сюеме.

— Да ахшыды алай эсе,— деди жаш.

Экиси да кетип бара, айча жылтырап келген бир атлыгъа тюбедиле.

— Жолунг болсун, жигит!

— Сау болугъуз, сизге да жол болсун!

— Жигит, къайры атылып бараса?

— Къарабие улу Къатхан-Темирни бла Кюн улу Кюнсыматны излей айланама. Ала бла жолоучу болургъа сюеме. Кесим да Ай улу Адыл деген менме.

— Да, сора жюр бизни бла,— деп тебирейдиле. Ючюсю да жорта, лох эте барып, тенгиз жагъасына жетгенлей, сууну чайпалтып, тенгизден бир атлы чыкъды.

— Аха, жол болсун, суу адамы! — дедиле.

— Сау болугъуз, жер юсюн къыдыргъан жюйрюк батырла! — деп саламлашады.

— Не айланаса, не жюрюйсе, тенгиз адамы?

— Мен Къарабие улу Къатхан-Темирни, Кюн улу Кюнсыматны, Ай улу Адылны излеп жюрюйме. Эшда, сиз ала уа болурмусуз?

— Да сен ким боласа?

— Суу улу Суучу деген менме.

— Ахшы алай эсе, жыйыннга къошул,— дедиле.

Антлы нёгерле болуп, тёртюсю да бирча, окъдан кёз жуммагъан тёрт жигит атлы, жорта, чаба барып, бир элге жетедиле. Элни халкъы жыйылып, ол-бу деген мараучула илишан ата тургъанларын кёредиле.

— Аха, жамауат, бу алапат, бу сейир неди?

— Да муну не болгъанын билмеймисиз? Ма ол алтын кюзгю Добра ханны къызы Инжини кюзгюсюдю. Аны сындырмай окъ бла тюбюне ким урса, анга къызын къалынсыз берликди, энди эришип аны ючюн атадыла.

Олсагъат Къатхан-Темир Кюн улу Кюнсыматны имбашына ушкогун салып атды да, кюзгюню тюз тюбюнден урду.

— Ма энди ханнга киеу,— деп тегерегине басындыла. Хан тамаша той этип, Инжини Къатхан-Темирге беребиз дегенде, Къатхан-Темир: — Ургъан ма буду,— деп Кюнсыматны кёргюзтдю.

Кюнсыматны алайда юйдегили этип, къалгъан юч нёгер жолгъа чыкъдыла.

Къыдыра, жорта барып, дагъыда аллай бир халкъгъа жетдиле.

— Эй жамауат, ахшылыкъгъа жыйылыгъыз, бу алапат неди?

— Да, ол а, кёресе, ханны къызыны оймагъыны тубюн атып уралсанг, хан къызын къалынсыз берликди,— дедиле.

Къатхан-Темир аны эталмаймы къаллыкъ эди. Ол сагъатдан ушкогун Ай улу Адылны имбашына салып жандырады да, оймакъны уруп алады.

О-ой, биягъы халкъ «киеу» деп Къатхан-Темирни тегерегине басынады. Къатхан-Темир: — Мен туююлме, бу ургъанды,— деп Ай улу Адылны алларына тюртеди. Алайда да уллу той этип, Адылны да юйдегисине элтип, Къатхан-Темир бла Суу улу Суучу жолгъа атланадыла.

Азмы, кёпмю жюрюдюле, дагъыда бир эски элде жыйылгъан халкъны юсюне келдиле.

— Аха, игиликге жыйылыгъыз, бу негизди, не этесиз?

— Да, жигит, бу уа алай бош оюн туююлдю. Ханны къызыны кюмюш ийнесини тешигинден уруп окъну ётдюрген жаш, Жезаякъны къалынсыз учурлукъду. Базына эсенг, сен да атып кёр! — дедиле.

— Да, биз да бир кёрейик,— деп, Суучуну жанында тохтап, къабындыргъанлай, окъну ийнени тешигинден уруп ётдюрдю.

— Эй, насыплы! — деп Къатхан-Темирни арагъа алдыла, болса да: — Мен урмагъанма, бу ургъанды,— деп, нёгерин кёргюзтдю. Ариу Жезаякъны Суучу учурду. Беш кюнню тоюн этгенден сора, Суучуну да къатыны бла къоюп, Къатхан-Темир жолгъа кеси чыкъды.

Къатхан-Темир нёгерлеринден айырыла туруп, хар бирине бирер окъ берген эди. Хар кюн сайын аланы сыгъып кёре туругъуз да, сют чыкъса саулугъуму, къан чыкъса уа ёлгеними билигиз,— деген эди.

Энди Къатхан-Темир бир талай заманны къыдыра барып, бир тенгизни жагъасына жетгенде, жуууна тургъан юч кёгюрчюнню бирин атып, тюклерин агъыздырды. Кёгюрчюнле учадыла, ол да алайдан узая барып, ичинде адам болмагъан бир акъ къалагъа киреди. Қим болса да биреу келир

деген муратда, жабыуну кётюрюп артына киреди. Бир кесекден юч кёгюрчюн учуп келип, къалагъа къонадыла да, кёгюрчюн къапларын тешип, юч ариу къыз олтурадыла. Олсаятдан къызланы бири:

— Ой аланла, ол тенгиз жагъасында бюгюн бизни ушкок бла атып, тюклерибизни тюшюрген атагъыз болсамы сюе эдигиз, къарындашыгъыз болсамы сюе эдигиз? — деп кичилери безиреди. Таматалары: — Атам болса сюеме, — деди. Ортанчылары: — Къарындашым болса сюеме, — деди. Кичилери уа: — Атам, къарындашым болуру да ётюрюкдю, эрим болса сюе эдим, — дегенде, эки эгечи ёпкеледиле. — Биз тургъанлай алай айтаса — деп, кёгюрчюн къапларын кийип, къаладан учуп кетдиле. Кичи эгечлери да аланы ызларындан учаргъа тебирегенлей, Къатхан-Темир чыгъып аллында сюеледи да: — Ол тенгиз жагъасында бюгюн ушкок бла атып, тюклерибизни тюшюрген менме, — деп къолундан тутду. Жаш бла къыз энди бир бирин жаратып, бир юйдегили болуп къаладыла.

Бир бёлек замандан Къарабие улу Къатхан-Темирни озгур жигитлигин, аны бла бирча Къатхан-Темир ол ариу къызны алып тургъанын бир огъурсуз хан эшитеди. Энди ол хан Къатхан-Темирни ёлтюрюп, аны ариу къатынын кесине алыргъа деп аскер къурагъанды да, Къатхан-Темирге келеди. Къатхан-Темир къылычын сууруп, ханны аскерине чапхан заманда, къойланы ичине аслан киргенча, къырып муртчугу этеди. Хан къачып къутулады да, экинчи кере да аскер бла келеди. Аланы да къырып тауусады.

Ючюнчю кере хан аскерин жашыртын иеди. Къатхан-Темир кече жукълап тургъанлай, аскер аны келип къуршалайды. Къатхан-Темир сауутсуз-сабасыз чартлап эшикге чыкъгъанлай, аскер аны юсюне гюрюлдеп къуюлады.

— Эй аман, кёп жыйын да, — сиз — минг, мен — бир, — деп асланча булгъашып тебиреди. Аллындагъы къачып, артындагъы чабып къолу жетгенни сытып, кёп къалдашды. Болса да, ахырында тутуп байладыла. Ол заманда Къатхан-Темир:

— Эй аманла, сиз мени жанымы алаллыкъ туююлсюз. Мени алтын кекелими тубюнде болат жюлгючюм барды, аны бла кесигиз! — деди.

Алтын кекелини тубюнден болат жюлгючюн алып, бой-

нун кесдиле. Жюлгючню тенгизге атдыла. Ёлюгон къалада къойдула. Сора къатынын, аны байлыгын да алып, ханнга кетдиле. Битеу аскер кюрешди, аны къара атын туталмады. Иесинден башхагъа тутдурмагъан, аны къылыгъы эди.

Энди Къарабие улу Къатхан-Темир нёгерлеринден айырыла туруп, алагъа берген окъларын ала сыгъып къарагъанларында, Къатхан-Темирни ёлгенин биледиле. Ючюсю да бир бирин табып, Къарабие улун излей чыгъадыла. Айлана, къыдыра, излей барып, къалагъа жетгенде, ёлюгон табадыла. Аны жанын излей, Кюн улу кюннге кетди, Ай улу айгъа кетди, Суу улу суугъа кетди, тапмадыла. Энди не этейик деп ойлашдыла.

— Мен тенгиз тубюнде бир сокъур балыкъгъа сормай кетгенме, энди барып анга да бир сорайым,— деп Суу улу тенгизге кёмюлюп кетип, балыкъгъа: — Адам жаны кёргенмисе? — деп сорады.

— Да,— деди,— мени эки кёзюм да сау болсала эди, сен излеген адам жанны мен кёрюр эдим. Алай а, бир жюлгюч келип, кёзюме чанчылып, сокъур этгенди да, андан бери сау кёзюм да иги кёрмейди,— деп жууап берди.

— Аха, ол сени кёзюнгю сокъур этген жюлгюч не болду да?

— Да ол а, ма, къолтугъуму тубюнде турады.

— Аны сенден алыргъа болурму?

— Алалсанг, айхай болур.

Суу улу Суучу балыкъны къолтукъ тубюн жарып, жюлгючню алады да, къалагъа келеди. Олсагъатдан Къарабие улу Къатхан-Темирни кекел тубюне жюлгючню салгъанлай:

— Ай, не татлы жукълап тура эдим,— деп секирип турады. Тёгерегине къарап тенглерин кёргенде, кесине жетген къыйынлыкъны эследи. Сермеп бичагъын алып, къылкъыяр этди. Къара алашасына минип, нёгерлерин да биргесине алып: — Хайдагъыз, энди кишиликни кёргюзтейик,— деп ханнга тебиредиле.

О-о-й, ханны арбазында тамаша той, оюн бара тургъанлай, къылычланы сууруп жетдиле. Къарабие улу Къатхан-Темирни ёлтюрген аскерни жугъун да къоймай къырдыла, ханны къагъып алдыла. Эки къолун эки эмиликни къуйругъуна, эки аягъын да эки эмиликни къуйругъуна байлап,

тюзге кьууаладыла. Мюлкюн, байлыгын жалчыларына да,
халкъгъа да юлешдиле. Ызы бла Къарабие улу Къатхан-
Темирни кёгюрчюн боюнлу, кьутас чачлы кьатынын алып,
къалагъа кьайтдыла.

Аны бла хапарлары да тауусулуп къалды.

АЛ-БЁРЮ БЛА ТУТ-БЁРЮ

л-бёрю бла Тут-бёрю бир элде жашагъандыла. Ал-бёрю адыллы халал адам болгъанды. Тут-бёрю уа, харамдан кьоркъмагъан, хыянатчы зар киши эди.

Кюнлени биринде ала экиси да жолгъа чыккъгъандыла. Ал-бёрю атлы болады. Тут-бёрю уа жыяу тебирейди. Барлыкъ жоллары узакъ болады. Ал-бёрю, Тут-бёрюге жазыкъ сынып, атха кезиу мине баргъандыла. Атха минер кезиу Тут-бёрюге жетгенлей, алларында бир уллу черекге (Къобаннга) тюбегендиле.

Алайда Тут-бёрюню эсине аман акъыл тюшеди, ол:

— Энди сен атны манга бер, мен алгъа ётейим да, сора атны ызына кыстарма да, сен да алай ётерсе,— деди.

Да, харип, ол халал адам анга угъай демей, атын береди.

Тут-бёрю, ат бла суудан ётгенлей, бурулуп ызына да къарамай, атха къамичини жетдирип, кёз туурадан ташайды.

— Ыхы, энди атынгы тапсанг кьойма. «Аман адамгъа ахшылыкъ этсенг, юйюнге сау бармазса»,— деп, Ал-бёрю иги кесек сирелип сагъышланды.

Да не этерик эди? Тюп эрнин къапды. Ёрге, энишге айланды. Ташдан-ташха абына да чонкъая, иги кесек кыдыра келди да, суу бойнунда къанаты сынып тургъан бир къаргъагъа тюбеди.

Къаргъагъа жазыкъсынды.— Ай, мынга да бирле, Тут-бёрю манга этгенлей этип кетген болурла,— деп, кёлегини

женгин жыртып, къаргъаны сынган къанатын байлайды да, жаныуар ашамазча терек бутакъгъа къондурду.

Ким биледи, болгъанмыды, къалгъанмыды? Ал-бёрю кетип тебирегенде, къаргъа адамча тилленди, сора:

— Ой, насыплы адам! Сени къалай адыллы жүрегинг барды. Адамла барысы сенича болсала эди, жер юсюнде бир жаннга да кыйынлыкъ жетмез эди. Мен бир жаннга да хаталы къанатлы туююлме, алай а кёлюме келгенни ичимде тыялмай, ачыкъ кычырып къояма да, аны ючюн мени киши суймейди: Мен эндиге дери къоркъмай адам къатына бармагъанма. Мыллыкчы къаргъа деп, менден суймегенлери жокъду. Чирип кетерик мыллыкны ашагъанлыкъгъа да кёрюп болмайдыла. Болса да не этейик? Ким эсе да бир суймейди деп, дуниядан думп болуп къалайыкъмы? Ким да кесине иги кёрюнеди,— деп гуппуш болду.

Ал-бёрю кетерге туракълай тебирегенде, къаргъа аны ызындан кычырды:

— Эй, сен адыл иеси адам! Сени жолунг, насыбынг хар къайда да болсун. Сен арыгъан да, ач да болурса. Ма ол бийик таудан ары аугъанлай, эки кёзю да сокъур бир къарт киши къойла кютеди. Ол дуния жарыгъына термилип жашайды. Аны бир акъ къарабаш ириги барды. Аны кесип, эки бюйреги биширилип, къартны эки кёзюне салынсала, къартны кёзлери сау боллукъ эдиле. Ол мадарны уа киши билмейди. Сен барып, бюгече аны къошунда къал, тынчайырса,— деди.

Да харип, ол адам кесини тюзлюгюне базаына: — Тохта бир, мени тюзлюгюм сени жибермез,— деп Тут-бёрюге ачуулана, таугъа айланып кетди. Кеч бола бир къойчу къошха жетеди.

— Эй, къошда ким барды? — деп таууш этди.

— Эй, мен барма,— деп бир сокъур къарт чыгъады.

— Кёп болсун, эй ахшы къарт!

— Сау бол, ахшы къонакъ!

— Арыгъан жолоучуну къонакъ этерге болурмусуз?

— Айхай этербиз, кел, жууукъ бол!

Ал-бёрю къартны кёргенде, къаргъаны айтханы эсине тюшдю. Къошха кирип олтурду. Бираз хапарлашдыла.

— А, къонакъ, бу жерлеге адам улу келмей эди, сен къайдан чыкъдың?

— Да, мени да буюргъан къадар сюре келгенди. Алай сиз а жангызлай бу жерледе къалай турасыз?

— Да, мени да кѳресе, дуняны жарыгына термилген бир къарт. Жашауну бырнагы болуп турама. Бир эркечим барды, ол мени да жюрютеди, малымы да жюрютеди. Мен да аны болушлугъу бла жашай барама. Къыйынлыкъ соруп келмейди, кесинден кючлюге тюбемей, ол ызына да къайтмайды. Сен да бир жарсыуунг болуп жюрюй болурса. Къойладан сайлап бир семизин кес, ушхууур ашайыкъ,— деди.

Ал-бѳрю эрлай акъ къарабаш ирикни тутуп кесди. Бюйреклерин бишеклеп, къартны эки кѳзюне салды. Бир кесек туруп алгъанлай, къартны кѳзлери бурунча сау болуп къалдыла.

Энди къартны къууанган тамашасын а несин айтаса! Ал-бѳрюню къучакълады, ийнакълады, юсюне башына жагъылды. Ал-бѳрю бир бѳлек кюн къартны къошунда турду.

Къарт киши къойларын эки бѳлюп, жартысын Ал-бѳрюге берип, жолуна ашырды. Ал-бѳрю къойларын сюрюп кетеди.

Энди къарт кесине къалгъан къойларын тѳшге жайып тургъанлай, бир айыу келип, къойладан бирин кѳтюрюп тебирейди. Ол заманда къарт ушкок бла атып, айыуну жаралы этеди. Жаралы айыу мурулдай, жиляй, бир уллу агъачха кирип кетеди.

Энди Ал-бѳрю къартдан алгъан къойларын сюрюп бара, бир жерде къойланы да отлата, кеси къалкъып къалады. Ол кезиуде къайдан эсе да айлана келип, алып къачхан атын да ѳлтюрюп, Тут-бѳрю къойланы юсюне болады.

— Аха, энди уа ырысхыгъа батдым,— деп, къойланы къууалап тебирегенди. Къууа, сюре барып, бир сыртдан аугъанлай, ол жаралы айыу аны юсюне чыкъды. Къойла юркюп бир жанына къачдыла, айыу а жетип, Тут-бѳрюню къагъып алып, хурттак-хурттак этип кетди.

О-о-й, бир заманда Ал-бѳрю уянып къараса, къойла жокъ! Жаллымы сюрюп кетди деп ызлары бла тартып талагъа чыкъса, къойла отлай, Тут-бѳрю да арлакъда таланып, хурттак-хурттак болуп тургъанын кердю. Сынчылап бетине къарады да: — Аха, жат энди, хыйлачыны эки юлюшю башына,— деп, къойларын да сюрюп юйюне кетди.

ТЮЛКЮ ХЫЙЛА

Бизни аталарыбыз къатын алмагъан, аналарыбыз да эрге бармагъан, бурунгу ёмюрледе бек амалчы бир тюлкю жашай болгъанды. Ол тюлкю жолда кетип бара, бир жез къонгуроу табады. Уллу къууанып, аякъчыгъы бла къонгуроуну ары-бери тёнгеретип зынгырдатады. Къуйрукъчугъун къонгуроуну тешигине сугъуп, уясына алып келеди.

Бир кюн салам тишни юсюне минип, къонгуроун да ары-бери атып ойнай тургъанлай, къонгуроу саламгъа тюшюп, тас болады. Арыгъынчы излейди, тапмайды.

Энди тюлкю саламны чачып тауусалмайды. Къонгуроун къоюп да кеталмайды. Къонгуроуну табар ючюн а бир амал, мадар болургъа керекди. Тюлкю саламны жандырыргъа деп от излей тебиреди.

Хыйлачы тюлкю жорта барып, бир отха жетеди да:

— Ой, жаным-тиним, алтын бетли къызыл от, мени сенден сюйгеним жокъду. Манга бир мыдыхчыкъ берирми эдинг,— деп бек базынып келгенме,— деди.

— Дуния таныгъан кука тюлкю! Мени жүрегинг бла сюйгенинг ючюн берекет берсин! Аны ючюн бек сау бол! Алай, мыдых а бералмайма, не ючюн десенг, кесим да кючден-бутдан жана турама. Менден кесеу алмагъан адам къалмагъанды, къайсы биригизге от табайым,— деди.

Тюлкюню этген мураты табылмады, от тюлкюню кёлкъалды этдиреди. Тюлкю отну ёчюлтюрге къаст этип суугъа барады да:

— Эй, жандосум, жылтырауукъ таза суу! Сени кючюнг чексизди. Магъананг да уллуду. Кереклиени тилеклерин тапдыргъан шуёхум, манга кереклими тындырыр чакълы бир суучукъ бер деп келгенме,— деди.

— Эй, жюйюсхан, кука тюлкю! Манга берген бийик даражанг ючюн бек сау бол! Алай суу берирге уа болалмайма. Не ючюн десенг, эшекле ичип аз этгендиле да, кесим да кючден саркъа барама,— деди.

Тюлкю сууну жанып, эшеклеге жойкъулланып жетеди да: — Ай, ёмюрюгюз узакъ болсун, эшек шуёхларым! Сизден тынч, сизден бойсунган дуняда жан жокъду, аны ючюн мен сизни бек сюеме. Бу кюн къызыуунда суусап болгъан болурсуз, барып ол суудан бир ичигиз,— деп кукаланды.

— Ариу сёз айтаса, муратынга жетиш! Алай биз а суу ичер керекли туююлбюз. Не ючюн десенг, бусагъатда ичип келгенбиз. Андан кёп ичсек, жашладан къачып къутулаллыкъ туююлбюз. Ала бизге минерге марап айланадыла,— деп жууапладыла.

— Эй сиз, аман узун къулакъла — деп, тюлкю айланып жашлагъа барады.

— Ой, салам алейкум, жигитле! Шуёхларым! Эшекле чунгургъа жыйылып турадыла, былайда чабышып нек къыйналасыз, барыгъыз да алагъа минигиз! — деди.

— Ой сен даммырлыкъ айта кереме. Эшеклеге минип жүрюгенден кесибизни къуйрукъларыбыз ауруп турадыла,— деп къойдула.

— Тюлкю ала бла да онгмазын билип, башха хыйла къурайды. Жашланы аталарына, аналарына барып: — Хей, жууукъларым, нек турасыз? Жашларыгъыз бир бирлери бла туююшюп, бир бёлеги да жаралы болуп жатадыла дегенди, жашланы аталары, аналары дауур-дууур этип, жашлары болгъан жерге чабадыла. Жашла аланы кёргенде тюерге келёдиле деп, эшекле болгъан жер таба къачадыла. Эшекле аланы кёрюп, суу таба, суу да эшекледен къоркъуп от таба барады; от да суудан къачып саламгъа жетеди, салам отдан къутулалмай жанады.

Хыйлачы тюлкю жолукъгъанына ётюрюк айтып, бирин бирине юскюрюп ахырында саламны жандырды.

Урходукну тюбюнден къонгуроуун чыгъарып: — Эй, хей тамаша! «Амал билген амал бла, амал билмеген аман бла» деп нечик керти айтхандыла. Биз, тюлкю миллети, хыйлабыз бла нени сюйсек да эталып къоябыз. Бизни хыйлабыз (амалыбыз) хорланмаз, анга женгдирмезлик зат да жокъду. Биз-биз тюлкюле,— дей, къонгуроуун да зынгырдата, кёзден ташайды.

ЭКИСИНДЕН ДА УЛАКЪ ЭСЛИ

урун заманлада улакъ, бузоу, къозу шуѣх болуп, татлы жашагъандыла. Жаз башы келгенлей, ючюсю да таулагъа кетгендиле. Анда татымлы кырдыкдан тоюп, алай тургъандыла. Кеслери да семирп ёсгендиле. Кюз арты жетди. Таулада къар жауду. Бузоу сууукъдан къалтырап башлады, сора не аз да тѣзалмай, къарыуун бошап, жиляй-жиляй, былай айтды:

— Тенглерим, келигиз, энишге тюшейик, тюзде жылыракъ болур, анда алыкъа къар да жокъду.

Алай улакъ бла къозу унамадыла. Бузоу аладан тилеп кюрешди, айтханын а этдиралмады. Сора кеси аллына кетди. Жол айланчла бла бара, суу бойнуна тюшдю. Сууну ары жанына ётерге деп, кѣпюрчюкге барды. Ол аны арасына жетгинчи, ары жанындан бир уллу бѣрю чыгъып:

— Жолунг болсун, бузоучукъ! — деди.

Къоркъгъандан бузоуну тили тутулду, бир сѣз да айталмады.

— Нек тынгылайса? Бир жукъ нек айтмайса? — деп бѣрю ачыуланды.

Бузоучукъ къалтырады, къайда болгъанын да унутду, кѣзлери уа кюн жарыкъны да кѣрмейдиле. Болса да, кючден-бутдан саламлашды.

— Сау бол! — деди.

— Аллай бирге саламлашмай нек турдунг? Сен менден ыйлыгырча кьачан болгъанса? — деп, бёрю алгъындан да бек ачуланды.

Сюйсе-сүймесе да, бёрюден саулай кьутулмазлыгъын бузоу ангылады. Къадарым алай болур эди деп, бузоучукъ бираз тынгылады. Бузоучукъну ол халин сезип, бёрю кесини уллу кючю болгъанын билди.

— Артха кьарачы! — деди бёрю. Ол сагъатдан бёрю жетип тутду да, бузоуну ашады.

Таулада уа алгъындан да бек сууукъ болду. Къозу да сууукъгъа тёзалмай башлады:

— Кел, энди тауладан кетейик, анда жылыракъды, — деди къозу улакъгъа.

— Алыкъа эрттеди, ашыкъма, энтда бир кесек турайыкъ, — деп улакъчыкъ жууап берди.

— Кел, бирге барайыкъ, эрикмебиз, — деп къозучукъ кюрешди, алай улакъ тауладан тюшерге унамады.

Къозу кеси кетди.

Жыяу жолчукъ бла суу бойнуна тюшдю. Кёпюрчюкню кёрюп, ары тебиреди. Ол да кёпюрню ортасына жетгени болду, бирси жанындан биягъы бёрю аллына чыкъды:

— Жолунг болсун, татлы къозучукъ! — деди.

Къозучукъну тюгю ёре турду, тили тутулду, кёзлери кьарангы этип, сёз да айталмай кьалды.

— Не болгъанды санга? Алай ёхтем кьачан болгъанса? Мени бла саламлашыргъадамы тенгсинмейсе? — деп бёрю, къозуну кьатына барып кьычырды: — Артынг бла бери бурул! — деди.

Къозучукъ ары айлангынчы окъуна сермеп алып, Бёрю аны да ашады.

Кесинлей кьалгъан улакъ эригип башлады, кьыш сууугъу сюеклени окъуна юшюте тебирейди. Ол да, энишге тюшерге деп, жолгъа чыкъды. Жыяу жолчукъ бла биягъы суу бойнуна тюшдю. Ол кёпюрге мингенлей, бирси жанындан бёрю чыкъды.

— Жолунг болсун, суйдюмлю улакъчыкъ! — деди мухар бёрю.

Ай, жарлы, манга ёлюм а жетип кьалды кёреме деп, улакъчыкъ кьоркъду. Алай кьоркъгъанын бёрюге билдирме-

ди. Тюсюнлей бёрюге къарап жигейчигин кымылдатып башлады.

— Ол артында кымылдагъанынг не затды? — деп бёрю сейир этип сорду.

— Ол а мени къуйругъумду. Мени сакълаучу ит сени жыртама деп, мени къуйрукъчугъум а унамай, тийме, ол да бир жарлы, деп, кюрешеди, — деди.

— Ол башындагъы узунла уа не затдыла? — деп сорду бёрю.

— Ала уа кеслери алларына кесиучю кылычларымдыла. Ала бла жолоучулары жолларын тыйгъан бёрюлени кырыларын жырама.

Бёрю ары дери да кьоркъа тура эди, аны эшитгенлей а думп болуп къачды, улакъ да аны ызындан къуугъанча этди да бир кесек чапды. Бёрю агъачха ташайды да кетди. Улакъчыкъ да къууанып, юйюне келди. Бузоучукъну да, кьозучукъну да улакъчыкъ хорлады.

ЖАЛГЪАН НЁГЕР

Атны аягъан адетди. Анга кёре, бир адамны да жангыз бир алашасы болгъанды да, ол аны тёрт аягъына хар заманда нал салып тургъанды.

Бир жолда алаша узакъ жерден юйге къачханды. Къачып келе, бир уллу сыртны тюбюнден ёрге айланды. Ол да сыртдан ауаргъа, бир ач бёрю чартлап аллына чыгъады да, жолун кесип тохтайды.

— Аха, алаша, къайры ашыгъып бараса? — деп сорады.

Алаша къулакъларында сюелтип:

— Юйге барама, — деди.

— Да мен иерик туююлма.

— Да иймей не этериксе?

— Ашарыкъма.

— Ой харип сен а, жангылып тура кёреме. Ашап мени немми ашарыкъса? Къотур терим сюеклериме къатып турады. Кел, андан эсе, нёгерле болайыкъ, табылгъан ырысхыны кёрюбюз, — деди.

Экиси да жорта барып, бир тюлкюге тюбедиле. Бёрю жетип, тюлкюню юсюне къайырылды.

— Аха, бёрю, бу ненгди, не этесе?

— Да не этеме, ашарыкъма.

— Ой сен а, харип, акъылданмы шашханса? Мени немми ашарыкъса? Къуйругъума къарай эсенг, аны ичи сюек, тышк тюкдю. Къой, андан эсе, ючюбюзда нёгер болайыкъ, бир затыгъызгъа жарарма,— деп тиледи тюкю. Бёрю анга да угъай демеди.

Энди ючюсю да кете барып, бир дорбуннга жетдиле. Ач, къарыусуз да болуп, ол кече дорбунда къаладыла. Эрттенблагъа терен къар жаууп чыгъады.

Къара палах, энди барамта болуп, ары-бери чыгъалмай къалдыла. Барыргъа къар къоймайды, ашаргъа ашлары жокъду, ачлыкъ, суусаплыкъ къысханды.

Алаша дорбундан чыгъып, чёп башланы чёплей, суу ичерге жайылды. Ол кезиучюкде бёрю тюкюге:

— Тюкю, энди биз ючюбюз да ачдан ёлебиз. Кел, андан эсе алашаны ашайыкъ, бир да болмаса да экибиз сау къалырбыз,— деди.

Тюкю:

— Да, биз ючюбюз да нёгербиз. Бир сылтау тапмай, аны къалай ашайыкъ? — деп сорду.

Бёрю:

— Да, не тюрлю болса да, сен сылтау тап! — деп жутланнган халда тиледи.

Тюкю:

— Да, ахшы, алай эсе, сен кесинге 100 жыл болгъанды де! Алаша аллай бир айталлыкъ туююлдю, мен а айтырымы кесим билеме. Эм кичини ашарбыз,— деди.

Алаша бир заманда суу да тапмай, мудах къайтып келди. Энди тюкю сёз къозгъап:

— Аланла, бизден къайсыбыз тамата болур? — деп экисине да сорду.

Бёрю секирип туруп: — Манга 100 жыл болгъанды,— деди.

Ол алай айтханлай, тюкю къычырыкъ этип жиляйды.

— Аха, тюкю, не болду, нек жиляйса?!

Да не этейим? 100 жыл мындан бурун бир балачыгъым ёлген эди да, аны ючюн жиляйма,— деди тюкю.

— Ахшы, ол да алай болсун. Алаша, санга уа ненча жыл болгъанды,— деп сордула.

— Да, мен окъумагъанма, билмейме, алай а туугъан кюнюмю анам налгъа жазып аягъыма салгъан эди. Мен тарих окъуй билмейме. Къарагъыз, туугъан кюнюмю налымда кёрюрсюз,— деди.

Тюлкю, мен да окъумагъанма, тарихни билмейме деп, унамады. Ол заманда бёрю, мен билеме деп, алашаны арт аягъына къарай тебирегенлей, алаша керилип бёрюню башына урады да, кёзлерин чартлатады, аузундан къан келеди, башы да жарылып жыгъылады.

Ол заманда хыйлачы тюлкю: — Эй мени медиресеге окъургъа бермеген анама жаным къурман болсун,— деп къууанады. Аны бла, тюлкю агъачха, алаша да юйюне кетедиле.

ЫШАНГЫСЫЗ ЮЧ НЁГЕР

йыу, тюлкю, бёрю бирге жашаргъа деп шуёх болдула. Бир бёлек заманны бирге ашап, жашап тургъандыла.

Бир кюн бёрю уугъа кетип, айыу бла тюлкю юйде къалдыла. Экиси да бек ач болгъандыла. Бир да ёзге мадар тапмагъанларында, тюлкюню къыстырыгъы эсине тюшгенди.

Бир жол ала бир борсукъну тутхан эдиле. Тюлкю аны юлешген заманында бир жау тугулчукъну букъдуруп къойгъан эди. Айыугъа сездирмей барып, ол жау тугулчукъну жашыртын ашай башлады. Айыу аны сезип:

— Эй, жууугъум, тюлкю! Ол чайнагъанынг неди? Манга да къапдырсанг а,— деп тиледи.

— Да, чайнап а не чайнарыкъма, ачдан кёзюмю чайнай турама, кёзюнг а сени да барды,— деп къойду.

— Да нечикди, татлымыды?

— Ой, аны уа несин айтаса, бир да алапат татлыды,— деп махтады.

Ол ач болуп тургъан айыу аны эшитгенде, кёзюн къармап алды да, къапды. Чайнады-чайнады, бир татыу ангыламады.— Да, тюлкю, сен махтагъанча мени кёзюмю татыуу жокъду да?

— Къалай жокъду, къайсы кёзюнгю къапханса?

— Да мен а сол кёзюмю къапханма.

— Да, сен телими болгъанса? Сол кёзню къапхан тёре да боламыды? Онг кёзюнгю къапчы, татыуну кёрюрге,— деди.

Айыу кибик деп бошму айтылгъанды. Ол жазыкь мондай хыйлачы тюлкюге ийнанды. Онг кёзюн да чыгъарып къапды да, энди ажымсыз толу сокъур болду. Болуру болуп бошагъандан сора, айыу тюлкюге алдатханын билди. Мурулдап, къыжырады, ёкюрдю, сытылды, жукъ да тапмады. Ачлыкьгъа энди сокъурлукъ да къошулду. «Палахны азындан кёбю игиди» деп болду.

Тюлкюню бууаргъа жаныды, алай бууалсанг къойма. Къарап кёраллыкь, излеп табаллыкь туююлдю, къуууп да жеталлыкь туююлдю. Ахырында энтда да тюлкюге жалынчакъ болуп къалыргъа тюшдю.

Энди сокъур айыуну жумуртха жюк болурун хыйлачы тюлкю да бек уста билипди. Ол себепден, энтда да айыуну къампайтыргъа хыйла къурап:

— Ай, зауаллы айыу нёгерим, сокъур болупму къалдың? Жюрчю, бёрюню аллына бир къарай барайыкь. Ач да болгъан болурса. Ол бир жукъ табып келе болур. Мен аллында чырпыны жерге къагъа барайым, сен да аны тауушу бла ызымдан келирге кюреш,— деди.

Экиси да тебиредиле. Тюлкю алда чырпы бла жерни къагъа, аны тауушу бла айыу да ызындан бара, бир къая киришге жетдиле. Тюлкю кючбюсюреди.— Бу мени нем болады? Мен муну ызымдан тагъып нек айланырыкъма, бу манга не берликди? Андан эсе, къампайтып, этинден бир иги тойсам иги туююлмюдю,— деп, чырпыны шыхырдатып, киришден энишге атды. Чырпыны шыхырдагъан тауушуну ызындан сокъур айыу да секирди да, ёлюп, толанча чулгъанды.

Тюлкю киришни башындан къарап, къая тюбюнде айыуну ёлюп тургъанын кёргенде, суюнюп, киришни бир жаны бла муштухул жетди. Къоркъаракъ болуп тегерекге къарай башлагъанлай, бёрюню къан жугъу болуп келгенин кёрдю.

Тюлкю кёзбаулананып жилимсырады.

Бёрю аны кёргенде:

— Нек жилийса, не болгъанды? — деп сорду.

— Да жилимай не этейим? Экибиз да бери келе тургъанлай, чибинни тутама деп, айыу къаядан секирип, ёлюп къалгъанды,— деди.

— Да, ёлген эсе, ёлме къой, жаханым андан толсун. Мен да жукъ тапмай, ач болуп, кючден башымы алып келеме. Болгъаным да къызыл къаннга боялгъанды,— дегенинде, тюлкю

кю суйюндю да: — Да энди бу айыуну не этейик? — деп сорду.

— Да этип а не этерикбиз. Мен эрлай терисин сыдырайым, сен а экибизге да юлеш да, юлюшлерибизни башха-башха, жатыучу жерлерибизге сал,— деди.

Тюлкую суймеген олму эди. Этлени семизлерин кесини жерине, арыкъларын, суюклерин бёрюню жерине жыйды. Бёрю этге жудайып ашары келгенди: — Ай маржа тюлкую, этни семиз жеринден экибизге да бирер иги къабын къаптырсанг а! — деп тиледи.

Тюлкую семиз жау тугулну кеси къапды, бёрюге уа жу-къа жау кесекни ичине таш салып чулгъап берди. Бёрю аны жутланып къапханда, тишлерин сындырды.— Ай, сёзю, туг-хучу да болмагъан эки бетли, мен сени кёрейим! — деп тюл-кюню сюрдю. Тюлкую къачды, ол къууду. Тюлкую тешигине кире башлагъанлай, бёрю ызындан жетип, къуйрукъ кыйы-рын юзюп алды.

Тюлкую къоркъду. Бёрю бир бёлек заманга дери тюлкую тешикни аллын сакълап турду. Тюлкую энди барамтагъа тюш-дю. Эт юлюшюн ашап бошагъынчы тешикден чыкъмай турду.

Бёрю тюлкуюню сакълай-сакълай жалкъыды.— Не тешик-де ёлюп кългъанды, не да биягъы хыйлачы бир жанына сыл-жырагъанды, алай а, ёлмей жашай эсе уа табарма деген му-рат бла бёрю жайылып тебиреди.

Бёрю алайдан тайгъанлай, тюлкую чартлап къачды. Къа-ча барып, бир къауум арыкъ тюлкуюлеге жолукъду.

— Жол болсун, эй аман арыкъла! Былай арыкъ нек бол-гъансыз, сиз тюлкую миллетден туююлмюсюз, ашаргъа жу-къ тапмаймысыз? — деп оспар, самаркъау сёлешди.

— Да, биз ашарыкъ табалмайбыз, сен былай нечик се-миралгъанса? Бизни да юйретсенг а,— деди.

— Ыхы, иш алай эсе, сиз барып бузну юсюне жатып, къуйрукъларыгъызыны суугъа жиберигиз. Алагъа чабакъла илинип ауур болурла, ол заманда къуйрукъларыгъыз бла тартып, чабакъланы чыгъарыгъыз да ашагъыз. Сора семир-генни кёрюсюз,— деп кёллендирди.

Тюлкуюле, керти да бир алапат болабыз деп, бузгъа же-тип, къуйрукъларын суугъа жибергендиле, терк окъуна къуй-рукълары бузладыла. Ой, энди чабакъланы чыгъарып аша-

йыкъ деп, сыгынып-сыгынып тартадыла да, бузлагъан къуйрукълары юзюлюп-юзюлюп чыгъадыла.

— Ай, къуйрукъсуз къуртха, бизни алдагъан этгенди, жюрюгюз аны ёлтюрейик деп, тюлкюле бары да бирден жанып, ол чубур тюлкюге бардыла.

— Ай, сен, чубуркъуйрукъ бетсиз, бизни алдап къуйрукъларыбызны нек юздюргенсе? — дедиле.

— Ай харипле, сиз жашсыз. Эм алгъа мен да сизнича болгъан эдим. Ма, къуйругъуму кёресиз! Сиз къуйрукъларыгъызны сууда кёп тутхансыз да чабакълагъа ашатып къойгъансыз. Анга мен не этейим,— деди да къойду чубур.

Ол дертленип къалгъан бёрю, излей келип, тюлкюлеге жетди. Тинтип къарады. Барын да чубур болуп кёргенде, жаныгъан тюлкюсюн таныялмай, кетип къалды.

ЖАРЛЫ БЛА ЖИЛЯН

Эртте-эртте, бурун заманда бир падчах болгъанды. Ол бир кече тюшюнде кесини халкъын бир да къалмай тюлкюле болуп кёргенди. Окъуулу адамланы чакъырып, кесини тюшюн айтханды.

— Мен бу тюшге сейир-тамаша болама, сиз муну жоралагъыз! Не аманнга жораласагъыз да, къоркъуп къоймай, ачыкъ айтыгъыз. Мен да аны жоралагъаннга бир минг алтын берирме,— дегенди.

Окъуулула не кюрешселе да бири да жораялалмагъандыла. Ол заманда падчах битеу кыралгъа кёрген тюшюн айттып, жоралагъаннга минг алтын берлигин да хапар этгенди. Халкъ да бек уллу шургу болгъанды.

Ол кезиуде падчах тургъан шахардан узакъ болмай, бир элчикде бир жарлы киши жашай болгъанды. Ол кеси ёмюрюнде ашдан къарны тоярча хант тапмагъанды, не юсюне иги быстыр киймегенди. Ол, ныгышда ханны тюш кёрген хапарын, аны жоралагъаннга минг алтын берлигин эшитип, ол ахчаны алыргъа асыры кёз ауана этгенден, кече кёзюне жукъу кирмей чыкъгъанды.

Бир кюн а, «маржама, мен да кёлюме келгенни айтмай къойсам. Ким биледи, мен айтханны къабыл этип, ахчаны манга берир эсе уа», деп тебирегенди.

Ол, барлыкъ жолун тенг этип, шауданны къатында солургъа тохтагъанды. Эски къалпайгъын эки бюклеп, чолпу кибик этип, шаудандан суу ичип, къолун, бетин да жуууп, ол суу салкъында чёкгенди. «Арабин, ол тюшню къалай жоралайым?» — деп тургъанлай, къайдан эсе да бир къызыл жилиян сюркеле келип, ол суудан да ичип, мынга айланып: — Нек мудахса? Не сагъыш этесе? Къайры бараса? — деп адам тил бла бир ариу сёлешгенди. Киши, бир затын да жашырмай, хапарын жилиянга айтады. Ол заманда жилиян:

— Сени насыбынг тутду, манга жолукъдунг. Мен ол тюшню жоралайым, алай ол минг алтынны экибиз да теппегенг этербиз, беш жүзю сени, беш жүзю мени болур. Сен мен айтханча этерге ыразы эсенг, айтайым. Алай мени алдамазгъа сёз бер! Артха келе туруп, мени бу шауданны къатында табарса. Къарап кёрмесенг, юч кере сызгъыр! Мен санга чыгъарма, — дегенди. Ол жарлы да жилиян айтханча этерге боюн салгъанда, жилиян:

— Сен кесинг падчахны къатына бар да, экигизден башха адам болмай, жангыз кесине тюшюн айтдыр да, сора сен айт: «Халкъынг бусагъатда сени суймей, хыйла, фитна бла сени орнунга башха падчах салыргъа умут этеди. Аны себепли, хар жүз юйге бир къуллукъчу сал да, ала халкъны хыйлаларын ачып тыярла деп айт», — дегенди.

Жарлы киши да тюз ол къызыл жилиян юйретгенча айтханда, падчах муну жоралагъанын къабыл этип, минг алтын берип жибергенди. Алай, энди ол жарлы киши ахчаны жартысын жилиянга берирге кёзю къыймайын, башха жол бла кетип, иги жашап башлагъанды. Жилиян а бош сакълап къалгъанды.

Бир бёлек замандан сорами, жылдан сорами, биягъы падчах тюшюнде кесини халкъын къалмай бёрюле болуп кёргенди. Биягъы тюш жоралаучулары, къуртхаланы жыйып соргъанды, билген адам чыкъмагъанды. Энтда халкъгъа хапар этип: — Бу тюшню ким жораласа, анга эки минг алтын берирме, — дегенди.

Биягъы кишини энди жарлылыгъы бираз жамалгъанды, болса да, умут этип, биягъы жолну бара, ол шауданга келип олтургъанды. Сызгъырыргъа жилияндан уялады. Озгъан жол жилияны юлюшюн бермегенди, жилиянсыз а кеси тюшню

жоралай билмейди. Бу да алай тургъанлай, биягъы жилин чыгъып, суудан да ичип: — Нек мудахса? — деп соргъанды.

Бу падчахны экинчи тюшюң да, эки минг алтын берирге дегенин да айтды. Не киши, не жилин ол алгъын жол юлюшюн келтирмегенини юсюнден зат сагъынмагъандыла.

Къызыл жилин:

— Бар да падчахны кесине тюшюн айтдыр. Ызы бла уа: «Алгъын жол сени хыйла бла чыгъарыргъа умут этгенлеринде, билип хорлагъанса. Энди уа сени зор бла, кюч бла чыгъарыргъа умут этедиле. Сен а энди хар он юйге бир адамынгы сал, къоранчларын халкъдан ал! Ала сени сакъларла деп айт», — деди.

Ол киши да барып, жилин айтханлай этип, эки минг алтынны да алып, жилинны юлюшюн да келтирмей, башха жол бла юйюне кетип къалгъанды.

Биягъы падчах ючюнчю да бир да къалмай халкъы къойла болуп, кеси да аланы сюрюучюсю болуп кёргенди. Ол тюшню жоралагъаннга уа юч минг алтын берирге айтханды. Болса да киши жоралаялмагъанды.

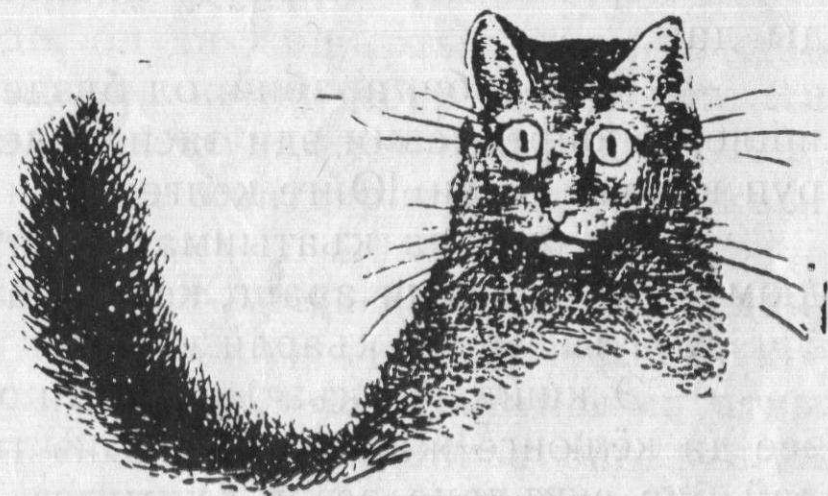
Ол алгъын жоралагъан жарлы кишини чакъыргъанды. Бу да жилиннга барыргъа уяла, билмесе да падчах ёлтюрю деп къоркъа, амалсыздан биягъы шауданнга келгенди. Жилин аны кёргенде, алдагъаны ючюн да жукъ айтмай, былай юйретгенди:

«Энди халкъынг санга боюн салып, аман ниетлери эслеринден кетгенди. Энди сен да керексиз къоранч этмей, ол салгъан къуллукъчуларынгы чакъыр да, башларына эркин эт, кесинг да халкъгъа иги бол, артыкълыкъ этме», — де.

Киши юч минг алтынны алып, барысын да жилиннга береди, терслигин да айтады. Алай жилин аны алмайды, кишиге уа:

— Сен терс туююлсе, терс сен къайдан болгъун, заман алай болгъанды. Падчахлыкъ аман болгъандан, халкъ тюлкюле, къойла болуп айланганда, сен да аладан биресе да, алагъа ушаш болмай амалынг жокъ эди. Алай манга уа ахча кереги да жокъду. Мен сени сынаргъа деп айтхан эдим, жолунг мамукъдан, жашауунг зауукъдан, — деп ашырды.

КИШТИК КЪУЙРУГЪУ БЛА ОЙНАГЪАНЛАЙ

Бир элде эр бла къатын жашагъандыла. Хапаргъа кёре, сабийлери бар эди деп билинмейди. Эри не тюрлю зат эсе да, мараучу кибигирек болгъан болур. Бек ала-мат болмагъан эсе да, бир узун мылтыкъны тагъып, мараучулагъа къошула айланганды. Къысхасы, мажарып этал-маса да, жашаугъа талпыныуу болгъанды.

Къатын эрине ушамагъанды. Ол эрини хар бир къылыгъына, халына да уста тюшюннгенди. Кесин уллу къыйнамай, аны бла къалай жашарыны эбине да юйреннгенди. Ол себепден, эри бир абери алып келсе, аны хылжы-мылжы биширип, эрин аузландыра да ашыра, кеси уа тохтамаздан чайыр чайнагъанлай, бир хоншудан бир хоншугъа кирип, ишсиз кюнюн ашыргъанладан бири болгъанды.

Бир кюн къатынны эри кесини мараучу нёгерини юйюне баргъанды. Нёгери анда болмай, къатыны чепген согъа тургъанлай кирип: «Кюнюнг ахшы болсун, эгечим!» — деди.

— Ахшылыкъ кёр, жууукъ бол, — деп, къоюн агъачны артындан ёре турду.

— Олтур, эгечим, олтур, ишинги эт, мен уучу нёгерими излей келген эдим. Юйде жокъмуду?

— Кел, олтур! Ол да былай ары чыккъгъанды, келир, — дегенде, багъалы этдирген кибик этсе да, къысыла келип, тырхыкга чёкдю.

Къатын тауатны артына чёгюп, чоллакъны къанатлан-

дырып тебиреди. Аякълары бла киси бауланы кезиу-кезиу баса, кисиу-таракъла аркъау халылары араларын айыра, чоллакъ да эки халыны арасы бла жырылдап, ары-бери ётгенин кёргенинде, мараучу кишичик бек сукъланып къарады да:

— Тоба-тоба, арабий, ол бизде аман къатынны да былай ишлерге юйретмезми эди экен,— деп, кеси-кесине сёлеше, туруп юйюне кетди. Юйге келгенлей:

— Ай, сен да къатынма деп тураса, къатын а мен кёрдюм. Аны бла сени аранг, кече бла кюн кибики,— деди.

Къатын эрине къарай келип:

— Э киши, бу къатын-матын хапарларынг недиле? Ким эсе да кёлюнге жарагъанды. Биз танымагъан ол кимди? Аллай бир сукълана эсенг, ким эсе да нек алып къоймайса? Мен жумушугъузну этерме да турума,— деп чам этди.

— Да аны манга ала турмай, сен да аныча къатын болсанг а.

— Да аны менден неси артыкъды? Ол да къатын, мен да къатын.

— Да, къатынлары уа къатын биледи. Башына жаулукъ къысхан барыдамы къатынды? Ол мен кёрген къатынны чепген сокъгъанын менича кёрсенг эди, эй анасыны, андан арысын айтмай къояым. Чайыр чайнай, кюн ашыргъан къатынла да бардыла,— деп кючбюсюреди.

Эри ол сёзлени айтхандан сора, къатын чибинледи да: — Да, киши, сен мени къагъып кёрме да, кесинг кесинге бир къарачы. Къоймай бергендиле ансы, мен сангамы келлик эдим? «Мараучума»,— деп сен да айланаса. Нёгерлеринг ёлтюрген кийиклерин санга кётюртюп айланадыла,— деп къатын иги танг чарлады.

— Оллох,-оллох, къатын, не бек бурнунга ётдю, санга сёз айтып къарыу жокъ кёреме да.

— Айхай бурнума ётер. Къайда эсе да бирни кёрюп келгенме деп, манга силкинме. Ол махтагъан къатынынгы эрича киши сен да бол! Тауат ишле, къоюн агъач ишле, кисеу-таракъ ишле, чоллакъ ишле! Тауат амалтын ийирилген хазыр урчукларымы кюе къыркъып турадыла,— деп бир жангыз къолда айланганын жыйгъыч тюбюнден къайтара да чыгъара, алты кере кёргюзтдю.

Эри къатынны хыйласын сезалмады. Урчукъла кёп кё-

рюндюле.— Эй, мен терс болуп турама да,— дей экинчи кюн тауатлыкъ алыргъа агъачха кетди.

Энди къатын чийим чыгъады деп къоркъады да, экинчи кере да хыйла къурайды.

Эри агъачха баргъанда, ол да жашыртын аны ызындан барды. Эри сайлап, тауатлыкъны кесип тебирегенлей, къатын арлакъда бугъуп: «Тауат алгъан тауда ёлсюн, къоюп кетмесе, тюзде ёлсюн» деп, эки-юч кере да эшитдирип-эшитдирип къычырды.

Киши сирелип тынгылады. Жюрегине къоркъуу келди. Санлары жызылдадыла, чач тюклери турдула.— Агъач кишиге кесими ашатып къоя ушайма,— деп тауатны-мауатны да унутуп, юйюне тебиреди. Къатын андан алгъа юйге келген эди. Ол да бироздан сора, къоркъуу бет алып жетди. Жетер-жетмез:

— Аллах-аллах, къатын! Тауат алама деп башыма къан жаудура эдим да. Агъач кишиден кючден-бутдан къутулуп келеме,— деп тарыкъды.

Къатын сагъайып, гузаба этип: — Оу, киши, кесинги саулай къутулгъанынг насыпды, жарлы. Алынмай къалгъан ол тауат болсун. Ансыз жашарбыз, жанынг сау къалсын,— деген кибикле этди.

Киши, тюнгюлюп къалмай, дууала тагъып, дагъыда тауатлыкъгъа барды. Къатыны да марлап жашыртын ызындан барып, кёкенлени тубюнде букъду.

Киши: — А, бисмеллахий,— деп терекни балта бла ургъанлай, биягъы къатын кёкенни тубюнден: — Тауат-тауат, тауатлансын, тауат алгъан кетип къалсын, кетмесе уа къатып къалсын,— деп эки-юч кере да къычырды.

Да, харип, не айтыры барды. Аны эшитгенде, кишини ахы къуруду. Къачмасам, бусагъат былайда ёлюп къалама деп къоркъду.

Къатын терк окъуна сылжырап, юйге келди. Эрини уа несин айтаса! Ызындан жан алычу сюргенча, хырылдап юйюне жетди.

Къатын кесин абызыратхан кибик этип:

— Оу кюнюм, эй киши, бетинг нек тюрленгенди? Энди уа биягъы санга не палах болгъанды? — деди.

— Ай къатын, манга болгъан палахны сурама. Ай сени жауунга манга къадалгъан къара шайтан къадалсын. Энди

агъачха барып, балта уругъа къолубуздан келмей къалды да.

Къатын ичинден кюле, тышындан а кесин жарсыгъан кибик кёргюзтюп: — Тоба-тоба, мен озгъан кече тюшюмде сени алай болурунгу кёрген эдим. Айтыргъа уа ырыслап къойгъан эдим. Энди алынмай къалгъан ол тауат болсун, аны къыллы биз къалайыкъ. Жанынг сау къалсын, чепген сокъмагъанла жашамаймыдыла? — деп эрин да алдады, кесин да ишден башын жулду.

КЕРТМЕ КЁСЕ

Болгъанмыды, къалгъанмыды, аны тейри билсин. Къачан эсе да бир заманланы заманында кёселе жашагъандыла деп хапарда жюриюдю.

Кёселе юч тюрлю болгъандыла деп айтадыла. Биринчи тюрлюсю Тау кёседи. Аны тюклери жангыз сакъалыны жютюсюнде болады.

Экинчи тюрлюсю — Медет кёседи. Аны анда-мында бирер тюгю болады.

Ючюнчю тюрлюсю — Кертме кёседи. Бу кёсе тюксюз; кертмеча сыйдам къымыжады.

Кертме кёсе ойнаргъа, кюлюрге, чам этерге суйгенди, кеси уа бек жарлы эди дейдиле. Алай болгъаны ючюн, аны аякъдан жюйрюкюгю, къолдан тулпарлыгъы, сёзге да усталыгъы ашсыз этмегенди.

Кюнлени биринде Кертме кёсе бек ач болду. Хуржунлары кърмай кетип сом бла кърасом ахча тапды.

Кертме кёсе кёп сагъыш этди. Сом бла къара сомгъа не зат алып ашайым деп, акъылы сыртха-тюзге да жетди. Ахырында тартып бай хоншусу Малбайгъа барды.

— Ой, салам алейкум, эл таныгъан мени бай хоншум!

— Кел, не керекди, Кертме кёсе?

— Кереклим олду; сом бла къара сом кюмюш ахчам барды. Аны сен алып, арыкъ-марыкъ болса да, манга бир мал берирми эдинг деп келгенем.

— Кюмюш ахамы дейсе?

— Да, хоу, кюмюш ахча.

— Аха, кюмюш ахча эсе уа, алыргъа болурма деп, бир аман къотур улакъны келтирип берди.

Кертме кесе улакъны алды.— Улакъны да, ахчаны да санга береме, бир ишек бер,— деди.

Малбай алдана тургъанын сезалмады.

— Да мындан артыкъ манга не керекди. Бу алышыу аман туйюлдю. Бир жангыз ишекге бир улакъ да, сом бла къара сом да тапсам а нек алышмайма. Мен алдамай эсем, ол а мени алдамайды,— деп ишегни берип, улакъны, ахчаны да Кертме кеседен алды.

Кесе дагъыда хыйла этди: — Эй, мени аты чыкъгъан таныгъыулу байым, энди манга бир семиз ирик берсенг, озса да, санга озсун, ишегни да, улакъны да, ахчаны да санга къоюп кетер эдим,— деди.

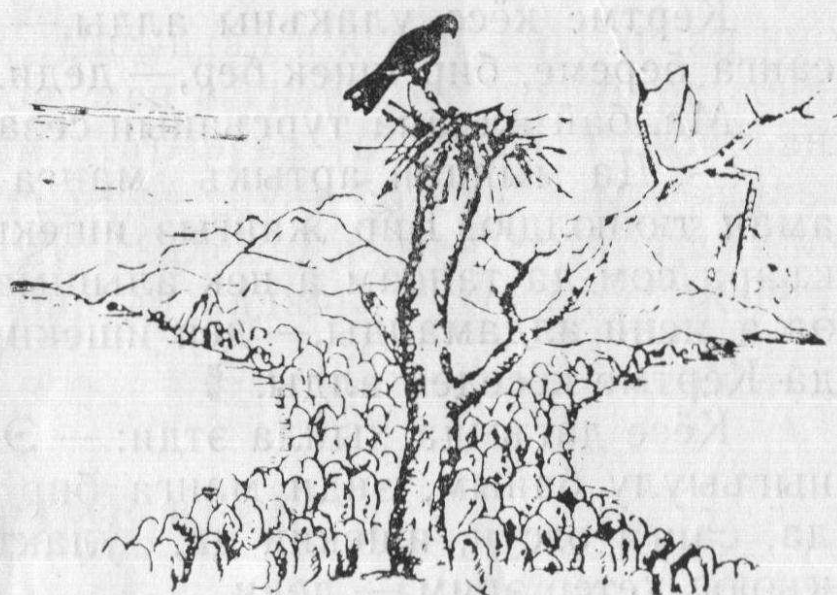
Да, тюшюналмаса не этерик эди. Малбай анга да ыразы болду. Жараулу бир семиз ирикни келтирип берди.

Ол заманда Кертме кесе Малбайгъа былай айтды:

— Эй, мени байым, сен мени нечик уллу алдадың! Бир ирикге бир ишек, бир улакъ, сора сом бла къара сом да алдың. Аллай сатыу бла мен энтда да санга келе турурма деп, ирикни алып кетди.

Малбай а кесин кесеге алдатханын билмей, уллу къууанып: — Ой, маржа, аллай сатыула бла къуру да келе тур,— деп ызындан къычыра къалды.

КЪАРГЪА БЛА БАЛАЛАРЫ

ки уллу тенгизни арасында бир ариу айыркам болгъанды. Ол айыркам къалын агъач бла жабылып эди. Бир бийик терекни баш чокайында къаргъаны уясы, уясында да юч баласы ёсе эдиле.

Бир кюн айыркамны бир жанына от тюшгенди. Жел отну ышырып, отну къанатлары жел бла юзюлюп, тереклени башлары бла ауа тебирегендиле. Кириш тартып жанган ёртеп, къаргъагъа къоркъуу салгъанды.

Къаргъа тёрт жанына къарагъанды, дыгаласха къалгъанды... Ёзге мадар тапмай, кёчер къайгъыгъа киргенди.

Абадан баласын аркъасына салып, уча-уча барып, тенгизни юсюнде тохтап: — Ха балам! Мен сени быллай кёп къыйынлыкълагъа къалып ёсдюреме, мен къарт болсам, сен манга къарармыса, бу къыйынымы эсинге алырмыса? — деп соргъанды.

Баласы:

— Айхай къарарма, анам, сыртыма кётюрюп турурма, — дегенди.

— Ай, налат, ётюрюк айтаса, тюзюн айтмайса, — деп баласын тенгизге атып кетгенди.

Къайтып барып аны кичисин келтирип, тенгизни юсюнде анга да тамата баласына соргъанча соргъанды. Ол да аныча, — къарарма, — деп анасына жууап бергенди.

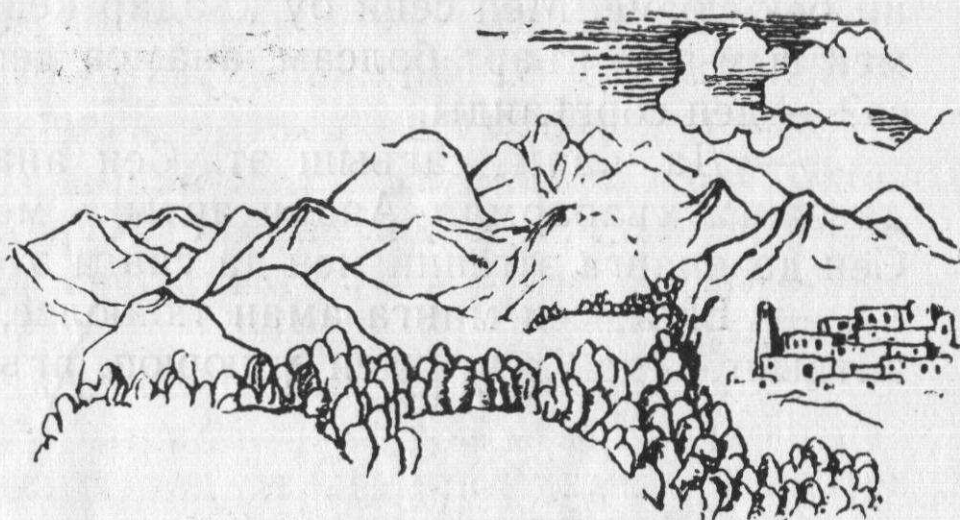
— Ай налат, сен да жалгъанчыса, къарарыкъ туююлсе, — деп аны да тенгизге ташлап, биягъы уясына келгенди.

Эм кичи баласын сыртына кётюрюп, уча-уча барып, тенгизни юсюне жетгенде: — Аха кичи балам! Барындан да сени бек сюсме. Мен сени бу кьадар кеп кыйналып есдюреме, мен гым-гым кьарт болсам, анамса деп сен манга кьарармыса? — деп соргьанды.

— Да, анам, сагьыш эт! Сен ананга кьарагьанча, мен да санга кьарарма. Андан артыкь мен да санга кьарамам. Сен да ананга этгенни мен да санга этерме, — деди.

— Ыхы, сен манга аман туююлсе, болса да кертисин айтдынг, — деп тенгизден етдюрюп, агьачха бошлап кетгенди.

АЛЛАЙ ТЁРЕ ДА БОЛАДЫ ДУНИЯДА

юзюн айтсакъ, болгъанмыды-болмагъанмыды, ол белгили туююлдю. Хапар айтылады, кѣрген адам а табылмайды.

Оза келген ёмюрледе, эллени биринде, бир къарт киши бла къатыныны юч къызлары болгъанды. Аланы таматалары сокъур, ортанчылары сангырау, кичилери уа чолакъ болгъанды.

Дагъыда бир элде бир къарт къатынны юч жашы болгъанды. Аланы таматалары кѣзден бек жютю, ортанчылары шыхыртны бек эшитиучю, кичилери да къолдан бек чемер болгъанды дейдиле.

Бир кюн жашланы аналары:

— Жашларым! Энди мени да кѣресиз: халыны алып ий-неге суууралмайма. Башыгъызгъа мадар этигиз!— деди.

Ол заманда жашланы таматалары:

— Анам, эсингдемиди? Мени атам ёле туруп: «Жашым, къатын алсанг, кѣзю кѣрген тиширыуну алма, сокъурну ал!» — деген эди. Мен сокъурну болмаса, сауну аллыкъ туююлме,— деди.

Ортанчылары:

— Манга да атам: «Сангырауну болмаса, къулагъы эшитгенни алма» — деп осуяты барды, мен да сангырауну аллыкъма,— деди.

Кичилери:

— Манга да, чолакъны болмаса, къыяусуз тиширыуну

алма, деп осуяты барды. Мен да чолакъ болмаса, сауну аллыкъ туююлме,— деп тохтады.

— Да, балаларым, жанларым, атагъыз бир зат билмей айтхан болмаз, ол айтханлай этигиз,— деп жууап къайтарды.

Жашла ючюсю да къатын излей жайыладыла. Жолда кетип бара, абадан къарындашлары чогъеж болуп: — Угъай, мени саным сау, къанымы алгъа ургъан заманы, атам айтханлыкъгъа, мен сокъур тиширыуну аллыкъ туююлме,— деп тохтады.

— Да, алмасанг — алма. Санга ким дау этеди. Сюйгенинги суйре,— деп эки къарындашы башха жолгъа бурулуп кетедиле. Таматалары да аладан айырылып, кеси кетди.

Энди ол эки къарындаш айлана, къыдыра барып, ол санларындан къыяулу къызланы юйлерине къонакъгъа тюшдюле. «Излегенибизни тапдыкъ» деп, жашла бир бирине жюрек жылыуларын билдирдиле.

Жашла къонакъ адетде сыйланып бошагъандан сора, къалай-алай болса да, къызла бла игирек шагъырей боладыла. Ызы бла заманны узайтмай, къызланы аналарына сёзню ачыкълап саладыла.

Къызланы аналары:

— Да, жашларым, мени къызларым кими сокъур, кими сангырау, кими да чолакъды. Ала сизни кибик тартып темир юзген жашлагъа тийишли туююлдюле,— деп жашланы жапсарып сёлешеди.

Жашла:

— Угъай, анабыз, кёлюнге аллай зат келмесин, биз да аллай тиширыулары излеп келгенбиз,— деп керти муратларын билдирдиле.

— Да, алай эсе, жаныгъызгъа ыразы ишни этигиз. Ма къызла, ма сиз. Мени жанымдан тыйгъыч жокъду,— деди.

Сёзню къысхасы, жашланы бири сангырауну, бири да чолакъны сюзюлтюрге жарашадыла.

Абадан къарындашлары да айлана барып, бир бай юйге къонакъгъа тюшгенди. Ол юйню чынтты да ариу бир къызын кёреди. Ол къызны тёрт саны сау, кёзю-къулагъы къыяусуз болады. Аны хар затха къолу жарашып, юйде шапалыкъ этип айланнганына жашны кёзю жетеди.

Ол да ахшы. Энди не тюрлю болса да, кёп сагъыш эте келип, ахырында жаш къыяусуз къызны алып юйюне келеди.

Ол кезиуде бирси эки къарындашы да аныча къатынлары бла келедиле. Адетде жюрюгенча, халкъ жыйылып, тойларын, оюнларын да этип чачылды.

Къатынланы арасында жангы келинлени юсюнден ушакъ бардыруу хар заманда жюрюй келгенди. Анга кёре, бир бёлек кюнден, бир къарт къатын, жашланы аналарына келип:

— Эгечим, келинлеринг нечикдиле, жаратамыса? — деп сорду.

— Да, эгечим, жаратмай не этейим, кеслери ушатханларын алгъандыла.

Кичи жашым чолакъ къатын алгъанма деп бирни келтиргенди, чолакълыгъын да кёрмейме, хар затха кёлу жарашхан бир алтын адам кёрюнеди.

— Аха, эгечим, сен аны билемисе? Ол урламайды, кёлу узун туююлдю, ол себепден «чолакъды» деп ма аны ючюн айтылады. Ол да игиди. Ортанчы жашынг а къаллай тиширууну келтиргенди?

— Да, аны да несин айтаса, сангырауду деп келтиргенди, алай не айтсанг да эшитеди, ёресине бир алтын терекни сюеп кёйгъан кибикди.

— Да, эгечим, ол да огъурлулукъду. Ол сангырау туююлдю, ол аман ушакъланы эшитмейди, осал кёуш-мушлагъа тынгыламайды да, «сангырау» деп аны ючюн айтылады. Ала бары да ахшы. Абадан жашынг а къаллай къатын келтиргенди?

— Ой, эгечим, аны уа сурагъан да этмей кёй! — Сауну, байны алгъанма, — деп бирни келтиргенди. Сёзю ачы, кёлу жютю, айтханымы уа бир да эшитмейди. Болса да не этейим? Сёз кёшаргъа кёркёуп, жарлы кибик, тынгылап турама. Эгечим, сенден несин жашырайым, сёлешсе, тауушу кёулакъларымы шештиреди. Аякъ, къашыкыгъа узалса, барын да уатып кёояды дерсе. Эки да, юч да кычырмасам а, сёзюмю эшитип, жууап бермейди. Андан эсе сангырау да, сокъур да, чолакъ да болгъан ол болгъа эди — деп, ахсынды.

ТАУУКЪ — АЙТА БИЛГЕННГЕ ЗАУУКЪ

Бурун кезиуледе къатыны, бир кызы, бир жашы бла бай падчах жашай болгъанды. Ол падчахны элинде бир жарлы къарт киши да жашагъанды.

Кюнлени биринде, «Жашау суйген жалынчакъ» дегенча, ол къарт киши бир тауукъ кесдиреди да, падчахны кёлюн алама деп, алып барады.

— Даражасы бийик жюйюсхан! Жангыз бир тауукъ мюлкюм бар эди да, сени уллулугъунга, хурметинге къурманлыкъ этип келтиргенме. Сен аны ашарса деп да туююлдю, алай, санга ыразылыгъымы билдирейим демекликди,— деди.

— Да харип, келтиргенинг ючюн сау бол! Алай энди келтиргенинг кибик, юлешген да эт,— деди.

— Да, алай эсе, жюйюсхан, сен юйдегини угъай, къыралны да башыса. Аны ючюн мен санга тауукъну башын тийишли кёреме. Бийче уа, юйде, сибиртгича хар затха ышыла айланады да, аны ючюн тауукъну къуйругъун анга береме. Къызынг а, къанатлы кибик, башха юйге учуп кетерикди да, аны ючюн тауукъну къанатларын анга береме. Жашынг а, сен ёлсенг, сени орнунга оноу этип жюрюрюкдю да, аны ючюн тауукъну аякъларын анга береме. Тауукъну андан къалгъан тёммеги уа кесиме къалыргъа тюшеди.

Падчах къартны сёзге алай усталыгъына сейирсинип ышарады да, махтап ахшы саугъала да берип ийди.

Ол жарлы жашагъан элде, ёмюрюнде адамгъа ахшылыкъ этмеген бир зар адам жашагъанды. Ол, бу жарлы адамы падчахха баргъан хапарын эшитгенди.

— Э-я-я, ол бир тауукъ элтип саугъа алгъанды, мен а тёрт тауукъ элтип барсам, аны тенгли тёрт саугъа алып келирме,— деп ойлагъанды.

Бир кюн тёрт тауукъ кесип, жарашдырып, падчахха барады. Кукаланып:

— Жюйюсхан, сени хурметинги уллу кётюрюп, бу тёрт тауукъну санга ыразылыгъымы билдирип мурат бла келтиргенме, айып этме,— деди.

— Да, ахшы, аны ючюн бек сау бол! Алай а, келтире билгенинг кибик, юлешген да эт! — деди.

— Да, мен быланы нелерин юлеше турлукъма, къабыл этип алсагъыз,— деп жууап къайтарды. Ол заманда падчаны ачыуу чыгъып:

— Да, сен мени сорууума адамча жууап эте билмейсе сора, бу тауукъланы нек алып келгенсе? Сен келтирмесенг, мен тауукъ тапмаймамы? Манга сени тауукъларынг керек

туйюлдюле. Сени сёзюнг, адамлыгынг керекди. Бар, ол жарлы кишини чакъырып кел! — деди.

Киши абызырады, жунчуду, терледи; барыргъа бир да суймеди. Суймесе да бармай не амалы бар эди? Барып болгъан ишни хапарлады.— Ай, бу аман адам мени бир палахха чакъырта болур,— деп жарлы кишичик падчахха буюгъа, тартына келеди да: — Жюйюсхан, буйругъугъузгъа келдим,— деп, аллында сюелди.

— Ахшы, келдинг эсе, ахшы. Бу сени жанында сюелип тургъан мени хурметиме бу тёрт тауукъну алып келгенди. Энди ол тёрт тауукъну юлеш деп чакъыртханма,— дегенинде, къартны къоркъууу да тайып, тауукъланы алды. Ызы бла:

— Да, жюйюсхан, тёрт тауукъдан бирин жашынг бла санга берсем, сиз юч боласыз. Бирин да къатынынг бла къызынга берсем, ала да юч боладыла. Къалгъан эки тауукъну кесиме алсам, биз да юч болабыз. Барыбыз да кёлкъалдысыз, тенг болдукъ,— деди.

— Ыхы, тёрт тауукъ! Сёзню кереклисича табып айта билген, жашауну кесине таплыгынг да табып айта билген къартны кёрдюнгмю? — деп биягъы къартны махтап, саугъа да берип ашырды. Ол бирсине уа чамланып: — «Кет, мени кёз туурамдан къуру. Сени сёзюнг да, къылыгынг да, тауугъунг да тас болгъун!» — деп къыстады.

НАРТ
ТАУРУХЛА

СОСУРУКЪ БЛА ЭМЕГЕН

Сосурукъ бурун Къарт-Журт элге баргъан эди. Барып анда жашайды.

Бир заманда бир эмегенни хапары чыгъады: элге жууукъ жерге орналып, халкъны малын, адамын да ашайды,— деп. Аны халкъны инжилтгенине тѣзалмай, Сосурукъ:

— Мен ол эмегенни кѣрмейин амалым жокъду! — деп тебирейди. Излей барып, Хурла кѣлде табады.

— Эй, адам улу! — дейди эмеген, муну кѣргенлей.

— Сен ким боллукъса? Сени атынг неди? — дейди Сосурукъ.

— Мени атым — Чолакъ Чомур,— дейди эмеген.— Сени атынг а неди?

— Мени атым жокъду. Мен сени излеп келгенме, кючю-нгу кѣрюрге,— дейди Сосурукъ.

— Мен Сосурукъ деп бир адамны кѣп излеп айландым. Адам улунда андан кючлю адам жокъду, деп эшитгенме. Сен Сосурукъну таныймыса? — деп сорады эмеген.

— Таныйма, бек таныйма.

— Аны оюнлары къалай болуучу эдиле?

— Сосурукъну бир оюну былайды: ма бу таудан сенича бир уллу эмеген ташны тѣнгеретсе, къаяны тюбюнде сакълап туруп, ол ташны башы бла уруп, чартлатып, ызына чыгъарады.

— Мен да этейим алай, аны неси барды сора?!

Сосурукъ тикге чыгып кетип, башында бир къаяны къобарды. Чолакъ Чомур да тюбюнде сакълайды. Сосурукъ ол мазаллы къая ташны тебен тенгеретеди. Эмеген, ташны башы бла уруп, ызына чыгъарады. Ташны ууалгъанларындан Сосурукъ кесин кючден сакълайды.

— Сосурукъну дагыда бир оюнун айтайым,— деди Сосурукъ.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме! — деп махтанды эмеген.

— Сосурукъ, тогъуз къалажюкню темирин отха салып къыздырып, ауузун ача эди, аланы аузуна атдыра эди.

— Сосурукъ алаймы этеди? Ол а бош затды! Аны мен да этейим.

Тогъуз къалажюкню темирин отха салып къыздырып, ауузун ачып, ичине жутады, алай а Чолакъ Чомургъа не аз да хата болмай къалады.

Эмегенни бу амалла бла ёлтюралмазлыгъын ангылап, Сосурукъ сагыш этеди.

— Сосурукъну дагыда ючюнчю оюну да барды, сен аны эталмазгъа да болурса,— дейди Сосурукъ.

Къайда, айтчы, мен аны да этмей къоймам,— дейди Чолакъ Чомур.

— Сосурукъ алай этеди: Хурла кёлге къыш чилледе киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, андан чыкъмай турады. Тамам иги бузласа уа, бузну да ууатып чыгъады.

— Ахшы, аны да кёрейим — деп, эмеген Хурла кёлню арасына кирди.

Сосурукъ эки къышны сууугъун тилеп, Хурла кёлню бузлатханды.

Эмеген Хурла кёлню ичинде жети кюн бла жети кечени турады.

— Чолакъ Чомур, чыкъ энди! — дейди Сосурукъ.

Эмеген, бузну башы бла уруп, ууатып, башына чыгып тебирейди.

— Эй, сабыр бол, Сосурукъ алай этмей эди, мен жангылгъан этгенме. Сосурукъ бузну кётюрюп, аны тюбюне агъач, таш, бичен сала эди. Агъачны, ташны, биченни келтир да къуй кёлге! — дегенди Сосурукъ.

Эмеген, барып агъач, таш, бичен келтирип, бузну тюбю-

Не салып, дагъыда жангыдан бузгъа киргенди. Тогъуз кюн бла тогъуз кечени дагъыда бузну тюбюнде тургъанды. Он къышны сууугъун тилегенди Сосурукъ. Суу бузлап, эмеген чыкъмазча болгъанды. Сора Сосурукъ келип:

— Чолакъ Чомур, заман болгъанды, тур! — дегенди.

Эмеген башы бла бузну урады. Буз кымылдамай къалады.

— Энтда бир ур! — дейди Сосурукъ. Экинчи кере урады бузну эмеген. Буз жарылады.

— Ай, энтда бир ур! — дейди Сосурукъ. Ючюнчю кере да урады бузну эмеген. Бузну сындырып, баш токмагъы чыгъады...

— Кёп кюрешеди эмеген, алай а буздан тёммеги чыкъмады. Сора алайдан чыгъарындан тюнгюлюп, айтханды:

— Эй, сен, хыйлачы адам, манга этерни этдинг, сен кесинг да бош адам туююлсе, Сосурукъса. Мен сени хапарынгы эшитген эдим. Сени эки балтырынгдан да къалай танымадым?! Сен менден не зат излейсе, ёлтюрюргеми башлагъанса?

Сосурукъ айтханды:

— Керти айтаса, сени кибик, халкъны инжилтгеннге ёлюм керекди! — деп, Сосурукъ кылычын алып, эмегенни сегиз сёлешмеген башын кесгенди, сёлешген башына кылыч не аз да илинирге унамагъанды.

Сора эмеген айтханды:

— Сени бичагъынг мени бу башыма жукъ эталлыкъ туююлдю. Кесинги, мени да мындан кёп кыйнама. Андан эсе, бар да мени дорбунумда уллу къара кюбюрюмден къара кылычымы ал да кел. Ол кылыч болмаса, мени бойнуму башха бир жукъ да кесмез.

Сосурукъ барады. Барса, ол кюбюрню аллына бир темир багъана салынып турады. Къурукъ бла бир жанындан узалып, Сосурукъ кюбюрню башын ачады. Ол кюбюрню былай ачханлай, бюкленип тургъан мазаллы кылыч чартлап чыгъып, темир багъананы уруп, кесип кетди.

Кылычны алып баргъанды. Сосурукъ, Эмегенни башын кесерге тебирегенлей:

— Къашыкъ бла къанымдан бир ич: ол санга къарыу берир, — дейди эмеген. — Чегилеримден да бир бел бау этип кыыс белинге.

Алай этсенг, мени къарыуум санга кечерикди.

Сосурукъ эмегенни башын кеседи. Маскеге эмегенни къанын ичиреди. Ол олсагъатдан ёледи. Чегилеринден алып терекге чулгъайды. Терек да чеги чулгъанган жерлеринден кесилип-кесилип оюлуп тюшеди. «Э, сенде уа керти да къарыу бар кёре эдим»,— деп, аны къылыч бла ууакъ-ууакъ туурагъанды. Сосурукъ, алай бла кесини халкъын тогъуз башлы эмегенден къутхаргъанды.

Алайды Хурла кёлде Чолакъ Чомур деген эмеген бла Сосурукъну тюбешгенлери.

СОСУРУКЪ ЧАРХ ОЮНДА

Нарт батырланы арасында Сосурукъ асыры бек къарыулу болмагъанды. Болса да Сосурукъ жютю акъыллы, уста малчы, батыр эди. Аны ючюн нартладан Сосурукъну сюймегенле болгъандыла, аны ёлтюрюр амал излегендиле. Ол мурат бла чарх оюн этерге оноулашхандыла.

Темирден бир уллу чарх жарашдыргъандыла.

— Чарх оюн боллукъду, ол оюннга къатышыргъа сюйген, чынгыл тауну къатына келсин,— деп билдиргендиле.

Кеслерине базынган нарт жашла барысы да алайгъа жыйылгъандыла. Ары Сосурукъну да чакъыргъандыла.

Оюн былай болгъанды: нартла чынгыл тауну башындан бек уллу, бек ауур, узунлугъу къычырым болган, жантау тегерегине жетмеген, темир чархны энишге тёнгеретген заманда, биреулен тюбюнде туруп, тёнгереп келген чархны алгъа мангылайы бла, аны ызындан къоллары бла, бек артда уа кёкюреги бла уруп, ызына къайтарыргъа керек болгъанды.

Оюн башланганда башха жашла кеслерин сакълап, алгъа чыгъаргъа унамадыла.

Аланы аман акъылларын билмей Сосурукъ алгъа чыкъды.

Сосурукъну ёлтюрюрге кюрешген нарт къауумну жашлары тауну башына чыкъдыла, чархны да ары чыгъардыла. Сосурукъ тауну тюбюне барды, аякъларын къаты тиреди, мангылайын чарх келлик жанына айландырып тохтады.

Чарх тёнгереп тебиреди. Окъ атылганча, асыры терк келгенден ол от чакъдырып, къаяланы оюп, ууатып, ташла-

ны ун этип, тёнгереп жетгенлей, Сосурукъ, сюелип туруп, мангылайы бла уруп, чархны артха къайтарды. Экинчи кере уа къоллары бла къайтарды, ючюнчю кере кёкюреги бла уруп, къаяны башына чыгъарды. Нартла сейир-тамаша болдула. Оюнланы бошап, жол бла кетип баргъанлай, Сосурукъ бир алтын жюзюк тапды. Аны алып, хуржунуна салды. Юйге келип, оюнда хорлагъаныны юсюнден хапарны бардырады. «Чарх мени къатмагъан тобукъларыма тиймесин ансы, ол оюн бла мени бир киши хорламаз»,— дегенлей, жолда тапханы эсине тюшюп: «Мен бюгюн ариу жюзюк тапханма. Къарачы бери»,— деп Сатанайгъа кёргюзтюрге умут этип, хуржунуна узалды.

Сатанай: «Угъай, ол жюзюк туююлдю, сен жюзюк тапмагъанса, сен кесинги башынга палах тапханса»,— деди Сосурукъгъа. Сора: «Чыгъар да кёргюзт, къаллай жюзюк эсе да бир къарайым»,— деди.

Сосурукъ аны чыгъарып, Сатанайгъа кёргюзтеме десе, ол хуржунундан думп болуп къала эди. Ол обур эди.

Сатанай Сосурукъгъа былай айтханды:

— Энди сен нартланы чарх онюларына барсанг, эки аягъынгы да къыркъдырлыкъса.

Сосурукъ: «Бир заманда къоркъуп, затдан артха турмагъанма. Мен андан къоркъсам, нарт тукъумну бети жоюлур, тамбла башыбызгъа жаулукъла кыысып, орамгъа алай чыгъарча боллукъбуз»,— деди.

Сосурукъну къоркъуулу, къарыусуз жери тобукълары болгъандыла.

Сосурукъну дагъыда чарх оюннга чыгъарадыла.

Нартла энди чарх оюн алай боллукъду дейдиле: чархны тобукъла бла уруп, артха къайтарыргъа керекди.

Чархны тёнгеретгенлени ичинде Сосурукъну хуржунуна тюшген обур да болгъанды. «Энди чархны эки тобугъуна тиерча жибермесегиз, аны къалгъан саны битеу къурчду, жукъ да этерик туююлсюз»,— деп юйретгенди ол.

Чархны жиберген нарт жашла: «Сосурукъ, энди тобукъларынг бла уруп тый»,— деп кыычырдыла.

Чарх аллындагъы къая жухланы оя, ташланы юзмезча ууата, келип Сосурукъну бутларына тийди. Сосурукъну эки тобугъун сындырды. Чархны тёнгеретгенле аны алайда къоюп кетдиле.

Алайлай учуп бир уллу кѳуш келди.

Сосурукъ андан: «Сатанайгъа бар да мени былай болуп тургъанымы айт. Аны этсенг, санга нартла суйген ашынгы ашатып, дуняда алай кѳубултуп жашатырла»,— деп тиледи.

— Бармам. Сен агъачда жаныуарланы кѳырып, манга бир аууз кѳабын кѳоймай алып кетиучюнго унутханмы этгенсе, жигит Сосурукъ? — деп жууап этди.— Сен былайда ёлсенг манга аш боллукъса,— деди.

Аны ызы бла кѳоян келди. Сосурукъ анга: «Кѳоянчыкъ, сен да жаныуарладан кѳоркѳуп айлануучу бир жарлыса. Барып нартлагъа мени былайда бутсуз болуп тургъанымы айт, мен сени жаныуарладан сакъларма»,— дегенди.

— Угъай, мен кѳоркѳгъан этеме. Бѳрю ызымдан жетип ашап кѳояр,— деп алайдан кѳачып кетгенди.

Бек ахырында кѳгюрчюн келди. «Кѳанатлыланы бек сыйлыларынданса сен, мени тобукъсуз болуп тургъанымы барып Сатанайгъа билдир»,— деп тилегенди Сосурукъ.

— Мен сизни алтын алмала битген терегигизге кѳонуп, алмаларын жерге кѳп кере агъызгъанда да сен мени садакъ бла атмагъанса. Сен нарт батыр Сосурукъ болгъанынги мен билеме,— деп кѳк кѳгюрчюн желден эсе терк учуп Сатанайгъа жетди:

— Тѳгюледи, ёзен кѳандан толгъанды, кѳанатлыла жубанадыла аны кѳанында.

Кѳуртха Сатанай Сосурукъну кѳатына мычымайын жетгенди. Аны жаралы тобукъларын тили бла жалагъанды, ууалгъан тобукъ сюеклерин бирге жамагъанды. Сора биргесине нарт элlege алып кетгенди.

КЪАРАШАУАЙНЫ ЭМЧЕК АНАСЫ

Къарашауай туугъанлай окъуна аны анасындан урлап, эмчек анасы ёсдюргенди. Ёсюп уллу киши болады. Бир кюнлени кюнюнде ол эмчек анасыны кѳбюрюнде алтын башмакъ табады. Алтын башмакъны кѳнчек хуржунуна салып кѳояды.

Башмакъ бир кѳызны алтын башмагъы болгъанды. Сора Къарашауай бу алтын башмакъ кѳайсы кѳызны аягъына тенг болса да, аны излеп кесиме юйдегиге алмай кѳоймам

деп к̄арг̄анганды. К̄арашауай аны излерге деп барып, саны болмаг̄ан к̄еп жылкыдан сайлап, бир уллу ат тутады.

Андан сора ол уллу атха да жерни салып, жортууулг̄а тебирейди. Бара кетип бир тирмен сууг̄а тюбейди. Тирмен сууг̄а киргенлей, ат жатып к̄алады. К̄арашауай атдан секирип тюшюп, сууну ортасында атны эки к̄улагындан тутуп, ары-бери суйреп: «Ай б̄рю ашарык̄, саны болмаг̄ан жылкыдан сени сайлап алг̄анем да, сен а тирмен сууг̄а жетгенлей жатып к̄алдың да»,— дейди. Ол заманда Гемуда адамча тилленип: «К̄айры барлыгынгы айтмасанг турлук̄ т̄ююлме»,— дейди. К̄арашауай: «Ай, б̄рю ашарык̄, адам тил билесе да»,— деп к̄ууанып, хуржунундан алтын башмакыны чыг̄арып Гемудаг̄а к̄ергюзтеди. Гемуда: «Аны айтсанг а сен манга»,— деп секирип ёрге к̄обуп: «Ол башмак̄ Хийсар ханны кызыны башмагыды. Аны жолуна мен бек устама, сени ата тук̄умунг алауганла мени сыртымы ол кыызг̄а жюрюй тауусхандыла. Мин энди сыртыма»,— деди...

Кете-кетип К̄арашауай бир узак̄ жолда, ёзенде кече к̄алады, атны жерин алып, ат жерни башына жастык̄ этип жатады. Гемудаг̄а да кишен салады, ол жер бир ханны кызыны жери болады, ол кызыны ауазын эшитген ёлюп к̄алганды.

Ол кыыз эрттенликде эртте к̄обуп, мияладан этилген к̄аласыны башына чыгып, не барды, не жок̄ду деп т̄егерекге к̄арайды. К̄араг̄ан заманда, К̄арашауай бла Гемуданы к̄ереди. Кыыз К̄арашауайг̄а айланып, ачыуланып эки да, юч да кычырганды. К̄арашауайны уяталмады. Уяталмаг̄андан сора, тюшюп барып, кесини атыны жерин салып, сауутун-сабасын да тагып, тюзюнлей К̄арашауайны юсюне барып, атасын, анасын к̄арг̄айды. К̄арашауай ёрге к̄етюрюлюп: «Ёлгенле бла кюрешмей, дунядагыла бла кюрешсенг да болур»,— деди. Андан сора кыыз К̄арашауайг̄а хата эталмазлыгын биллип, барып К̄арашауай бла саламлашып: «Не жюрюйсе, не айланаса, ахшы улан?» — деп сорду. К̄арашауай кесини к̄айры барганын айтып кыызг̄а билдиреди. Кыыз: «Мени да н̄егер эт»,— деп К̄арашауайдан тиледи. К̄арашауай кызыны н̄егер этип алады. Экиси да атланып кетедиле.

Жолда бара барг̄анда бир жаш аг̄ачны кыыйырында

салып жукълап къалады. Къуртха къатын къачып кетеди. Андан сора гумулжук тёбеге къулагъын салып тынгылагъан жаш жерге къулагъын салып тынгылайды. Ол: «Чарыкъ таууш келеди, чабыр таууш а келмейди»,— дейди. Къарашауайны къыз нёгери къарап, жашны жиягъыны тюбюнде суулукъну садакъ бла атып уруп, жашны уятады. Жаш тегергине къарап, нек келгенин билип, жолгъа тебирейди, къуртха къатынны къуууп, жетип жол жанына уруп атады, кеси да белгиге алгъа жетеди. Алай бла Къарашауай утады.

Экинчи кере хан кесини ашаучусун Къарашауайны ашаучусу бла эришдиреди. Ёгюзле, гаммешле союп, чийли-бишли этип эки юлюш этеди. Ол заманда Къарашауай черекни ташы суу бла бирге жутхан жашны аша деп салады. Хан да кесини ашаучусун салады. Сагъат да турмай Къарашауайны ашаучусу кесини юлюшюнден къутулуп, ол бирсини юлюшюнден да бир эки сермейди. Аны бла да Къарашауай утады.

Андан сора Къарашауайгъа ингирликден эрттенликге дери багъыр печни ичинде олтурургъа тюшдю. Багъыр печ кызып башлагъанда, биягъы ол черекни уртлаучу жаш нёгери, черекни уртлап, багъыр печни юсюне къуюп, жауун жаугъанча сундуруп, печни сууутуп, танга чыгъарады. Хан, Къарашауай кюйген болур, деп, эшикни ачып къараса, Къарашауай бутун да чалиш салып, олтуруп болгъанды. Андан сора: «Бары бла да женгдигиз»,— деп хан кызын арбазында бутагъы болмагъан алтын терекни башына миндирип, элтигиз деп къояды. Гумулжук тёбеге башын салып тынгылагъан жаш гумулжук болуп, къызгъа чыгъып кетип кызыны жип бла энишге берип, кеси да энишге тигелеп келеди. Алай бла, Къарашауай Хийсар ханны кызын кесине жашау нёгерге алып кетеди...

КЪРАШАУАЙ БЛА КЪЗАНБАШ

Эмеген кыздан туугъан Къарашауай нартланы пелиуаны болгъанды. Аны кючюне тенглеширге, аны бла демлеширге да кишини къолундан келмегенди. Алай а дагъыда ол бир кишиге да артыкълыкъ этмеген тынч, жууаш адам болуп жүрюгенди. Болса да адамлыкъгъа, намысха жарашмагъан затны кёрсе, алайда окъуна деменгили къудретин танытып кыйгъан адети да болгъанды.

Кюнлени биринде Алауган улу Къарашауай жортуулгъа тебирегенди. Маштакъ Гемудасына эшек жауурлукъ, эски ангырчакъ да салгъанды. Эшек жауурлугъуну зыкгыллари салына, атланып элден чыкъгъанды. Неллай бир жүрюгенин ким билсин, айлана барып, бир кенг аулакда нартны тууар къошуна жетгенди. Къошда нартны сюрюучюсюн — Къазанбашны кёргенди. Гемуда кеси кесин акъсата, Къарашауай да ёзенгилери бла аны быгъынларына къатыла, къошха жетгенди.

— Эй, кёп болсун Къазанбаш! — дегенди. Къазанбаш жууап берирге бюсюремегенди. — Ай, маржа, бир акъсуу тартдырсанг а, суусапдан жанып къалабыз, — деп тиледи.

— Мен сени кибик зыккыллагъа акъсуу бермеучюме,— деп кюлдю Къазанбаш.

— Ай, аурунг алайым, акъсуу бермесенг да дау жокъду, алай ол тууарланы арасында мазаллы тебе не затды, аны ма-нга бир таныт! — деп тиледи.

— Ой харип, ол санга неге керекди? Аны сени кибик зыккыл маштакъгъа минип айланганла сормайдыла. Ол а Схуртукланы дуня таныгъан къара бугъаларыды. Аны къа-быргъа узуну алтмыш төрт къулачды. Аны ауанасында жюз ийнек салкъын этеди. Къыш болгъанлай Ёрюзмек бла Сосу-рукъ атларын багъып семиртедиле. Жаз болса жарау этеди-ле. Жайны иги заманында къошха келип, бугъаны юсю бла атларын секиртип сынаидыла.

— Да къайсы хорлайды да? — деп сорду Къарашауай.

— Ёрюзмекни къоланы иги жыйылып секирсе, эки ал аягъын аны сыртына салады. Сосурукъ иги силкинип сермесе, бугъаны ал бёксюмюн кётюрюп, арт аякъларыны юсюне сю-ейди.

— Аурунг алайым, келчи, экибиз да аны къатына бир барайыкъ,— деп, Къарашауай Къазанбашдан тиледи.

— Бусагъат, мычымай, былайдан къуру, аны къатына сени кибик зыккыл чакъмакъламы барадыла,— деди.

Гемуда хыйла этип сынчыкълай, Къарашауай къамичи бла къатыла, бугъаны жанына барып тохтады.

Къарашауай Гемуданы бугъаны юсюне айландыргъан-лай, Гемуда секирип бугъаны юсю бла ары да, бери да ётдю, ызы бла Къарашауай секирип атдан тюшдю. Бугъаны арт аякъларындан сермеп, булгъай келип, жерге ургъанында, бу-гъаны ал бёксюмю къолтукъ артларына деричи жерге кирди.

Тууарчы Къазанбаш къарап ол тамаша ишни кёргенин-де, бек къоркъду. «Ай, мени аузум къурурукъ, не аман адам-гъа аууз ачдым, энди ол бери айланса сытып къояды»,— деп къазан агъачны да алып, къолну энишге айланып къачды.

Къарашауай къошха къайтды. Кеси чыккырдан айран къуюп, суусабын къандырды. Ингирде ийнекле ыстауатха жыйылдыла. Къарашауай бузоуланы орунга жыйды. Ий-неклени уа,— суйгенинглеи эт деп, Гемудагъа буюрду.

Гемуда ийнеклени къуйрукъларын чайнап юздю, ызы бла сюрюп бир терен къолгъа урду. Къарашауай да юзюлген къуйрукъланы барын да жерге чанчды да атланып кетди.

Тууарчы Къазанбаш Къарашауайны сыртдан аууп баргъанын кѳргенде, эс жыйып, къошха къайтды. Бузоула орунга жыйылып, тууар къуйрукъла уа жерге чанчылып тургъанларын кѳрдю.

— Ой, бу жол поху боллукъ, ким эсе да, быланы да бугъаны этгенча жерге кѳмюпмю кетди,— деп къуйрукъланы тартып кѳргенде, сууурулуп къолуна келдиле. Ызы бла къуулуп тууарлагъа баргъанда, барын да чубурла болуп кѳрдю. «Эй, мени тилим керти да сюексиз кѳре эдим. Андан эсе ариу айтып, айран ичирип ийген болгъа эдим. Оспар сѳлешип, башыма къан жаудурдум. Ой, не уа, ким эсенг да, жол къаны болгъун»,— деп къалды.

ЁРЮЗМЕКНИ КЪЫЗЫ АГУНДА БЛА КЪАРАШАУАЙ

Нарт Ёрюзmekни дунягъа айтылгъан ариу къызы Агунданы кѳп нарт жигитле тилегендиле. Агунданы ёчге салып, уллу чаришле этгендиле. Кишиликлерин кѳргюзтюр ючюн эришип, къоркъуулу жортууулагъа баргъандыла. Тутушуу, секириу, къолташ атыу оюнла этип ёчешгендиле. Малыны кѳплюгю жерни юсюн жапхан, ёхтем, бай Шырдан да Агунданы тилегенди. Болса да жумуртха ичинде тюк излеген айтхылыкъ Агунда аладан бирине да бюсюремегенди.

Нарт жигитле къарагъан кѳзню кесине тартып къоярча жарашдырылып жюрюгендиле. Ала Къарашауайны пелиуан кишилигин сезалмагъандыла. Тозурагъан юс кийими бла зыккыл ат керегине къарап, сансыз этип тургъандыла. Къарашауай кеси да омакълыкъны, не да керексиз жерде ёз башына даража излеп кюрешген адам туюул эди.

Агунданы анасы билгич Сатанай Къарашауайны айырма пелиуан кишилигин уста билгенди. Айтхылыкъ къызы Агунданы берип Къарашауайны кесине киеу этерге да суйгенди. Алай а ачыкъ айтыргъа базынмагъанды. Тап заманны сакълап тургъанды. Къызы бла бирге тубетип муратын билирге да суйгенди.

Къарашауай сыбызгъыгъа къан уста болгъанды. Пил сюекден ишленип атасындан къалгъан сыбызгъысы бар эди. Кюнлени биринде факъырача кийинип, нарт элдеде сыбызгъысын согъуп айланганды. Ол сыбызгъыны тартып тебире-

се, адамла кез кыакъмай кыарагъандыла. Солумай тынгыла-
гъандыла. Ким болгъанын билмегендиле. Жарлыды деп са-
дакыа бергенлеринде алыргыа унамагъанды. Айлана, кыыды-
ра Агунданы элине баргъанды. Сыбызгыы согъуп, халкыны
кыалдырмай юсюне жыйгъанды. Нартла тамаша этип тынгы-
лагъандыла. Андан, мындан да кыызла саугыала келтирип
бергендиле. Ол бирин да алыргыа унамагъанды. Ол кезиуде
аны Кыарашауай болгъанын жаппа-жангыз Сатанай бил-
генди.

Сатанай ол сагыатдан Агунданы юйге чакырды.

— Ол сыбызгычы Кыарашауайды. Отоуну иги жараш-
дыр да, аны юйге чакыр. Бирге олтуругыуз. Кесинге шагы-
рей эт! Ахшы хант жарашдырып сыйла, сора муратын бил! —
деди.

Агунда аны эшитгенде бек сюйюндю. Олсагыатдан отоу-
ну бек ариу жарашдырды. Кеси да омакы кийинди, отоуну
ичинде учхан кыара чибинле аны кыатында мор, жашил, сары
кёрюндюле. Ызы бла, чакырып кел деп, Кыарашауайгыа
адам жиберди.

Чакырылгъан кыонакы келди. Агунда бла саламлашды.
Сыбызгыысын терезеге салып, эшик артында шинтикге ол-
турду.

— Кыонакы, ёрге ётюп олтур! — деди Агунда.

Кыарашауай унамады.

Шапа кыой мыллыкны биширип, битеуюнлей сай табакы-
гыа салып келтирди. Кыарашауай жугыун да кыоймай аша-
ды. Ызы бла суусапма, бир ичер зат келтиригиз деди.

Агунда кесини кыолу бла берирге сюйюп, Ёрюзмекни
чыккырда жыллыкы бозасындан бир гоппанны келтирип
берди.

— Энтда келтир, — деди Кыарашауай.

Дагыыда келтирди. Аны ичип бошагыанлай, дагыыда ти-
леди. Дагыыда келтирди. Алай эте чыккыр бозаны ичип
тауусду.

— Энди жокымуду? Кыанмагыанма, — деди.

— Кыалгыанын энди келиринге кыойгыанма, — деп жууап
этди Агунда.

— Да, «Асырагыан артха асыу» дегендиле. Ахшы юй
бийче боллукыса, сау бол! — деди. Аш бошалгыандан сора
ушакы башланды.

— Къонакъ, сен сыбызгыгъа уста кибик, жырларгъа да уста болурса, бир жырласанг а, тынгыларгъа сую эдим, — деп тиледи Агунда.

— Угъай, мен жырлай билмейме. Жыр бла айтыргъымы сыбызгы бла айтсам да ангыларыкъса, — деп былай айтып сокъду:

Ата юйюнг ахшы юйдю,
Болса да, туюбю чунгурду.
Башы да тап жабылгъанды,
Алай ожагъы кынгырды.
Эшигине да сёз жокъду,
Бираз кыйсыкълыды, тарды.
Чюйре салыннганды ансы,
Терезелери да барды.

Агунда Къарашауайны чурумларына былай жууап къайтарды.

Ожакъ кынгыр болса да,
Тютюн кынгыр чыкъмайды.
Юй туюп чунгур эсе да,
Жюрюгенни жыкъмайды.
Эшик кыйсыкъ болса да,
Къонакъ-туюбю киреди,
Терс салынган терезе да,
Кюн жарыгъын береди.

Къарашауай секирип турду. Сыбызгысын алды.
— Берекет берсин, сау бол! — деп саламлашып, Гемудагъа минип кетеди.

Сатанай Агунданы чакъырады.

— Не болдугъуз, не айтды? — деп сорду.

Агунда аны сёзлерин, кесини жууабын да айтды.

Ол заманда Сатанай чогыжленди.

— Ыхы, биз жангылыч иш этгенбиз, — деди.

Къонакъны намысын кёрген адетде олтургъан жерине барып саламлашмагъанбыз. «Юй туюбю кынгырды», — деп аны ючюн айтханды. Жангыз бир къонакъны суусап бла къандыралмагъанбыз. «Ожакъ кынгырды» — деп аны ючюн

айтханды. Жууукълукъ жюрютген адет бла юйюнден чакъырмай, кѣонакълыгъында чакъыргъанбыз. Эшик «кѣыйсыкъды, тарды»,— деп аны ючюн айтханды. Эки терезе да «чюйре салыннгандыла» деп а, экигиз бир юйюр боллукъ туююлсюз да аны билдиргенди.

Сатанай Къарашауайны киеу этиуден тюнгюлдю. Булутла басылдыла, кѣк кюкюреди, от да чакъды, жауун а жаумай, аязып кълалды.

КЪАРАШАУАЙ ЧАРИШДЕ

Нартланы заманында тюрлю-тюрлю чаришлери болгъанды. Бир жолда онбешкюнлюк узакъ жолгъа чариш салгъандыла. Сайлама атланы жыйышдыргъандыла. Атланы ичинде Ёрюзмекни кѣолан алашасы, бир акъ ат, дагъыда бир чычхансырт ат да болгъандыла. Энди ёчню ол юч атдан бири аллыкъды деп мурат этгендиле.

Къарашауай чаришни хапарын эшитгенди. Гемуданы да ала бла бирге чаришге салыргъа суйгенди.

Чаришчиле бирер кѣынгырбоюн атлагъа минип атланырыкъ жерлерине жыйыладыла. Эсирик атла аякъ юслеринде тохтамай, пырхылдап бирер жанлары бла тепсейдиле. Хар бириси ёчню алып, жигитлиги бла Ёрюзмекни ариу кѣызы Агунданы тилерге деп умут этеди. Халкъ ол жерге тул-туман болуп жыйылгъанды. Ол кезиуде зыккыл Къарашауай да маштакъ Гемудасына минип, аты бла сынчыкълай алай келди.

— Ой, чаришге барлыкъ а энди келди. Ант юйюн кѣурутха эди, аны аллына уа кѣанатлы да ётмесе,— деп бир кѣауумла: «Эй, жашла, жюйрюкде сын жокъду»,— дегенле, кюлмегиз дегенле да болдула.

— Чаришге барыргъа манга да эркинлик беригиз,— деп Къарашауай тиледи. Масхара этип кюлдюле. «Ой, харип, сен а не этеме дейсе, кѣой, аякъ тюпде кълалып эзилirse»,— дедиле.

Къарашауай тохтамады. Барып Ёрюзмекден тиледи. Ёрюзмек эркинлик берди. «Барма кѣоюгъуз, жашды, мудах этмегиз, ол да чабалгъанына кѣре келир»,— деди.

Чаришчиле чабар жерлерине жокку болуп ташайдыла.

Къарашауайны Гемудасы да аланы ызларындан гуппур болуп, сынчыкълай сыртдан ауду. «Ай, зауаллы къуш жетерни барыуна къарачы, ат чапса ит да чабар»,— деп харх болдула.

Гемуда кёз туурадан ташайгъанлай, желча тебиреди. Чаришчилеге кесин кёргюзтмей бир жанлары бла озуп, чабар жерине жетип тохтады. Бир бёлек замандан сора ала да жетдиле. Тамаша-сейир болдула.

— Аха! Улан сен бери къайдан чыкъгъанса, бизден анда къалгъаненг да,— дедиле.

— Мен да сизни ызыгъыздан аяусуз чабып келгенме, сизни уа кёрмегенме,— деп сансыз жууап къайтарды.

— Ыхы, биз аулакъда къау-къалакъ эте акъырын келгенбиз, бу жигит а жетеме деп къысха жолну чабып маштагъын тюгендиргенди, энди ызына къалай баралы,— деген лахорланы этдиле.

Къарашауай лахорланы эшитди, болса да жукъ айтмады. Атланы сорукъдурдула, сора айылланы къаты тартып, чаришге бошлайдыла. Къарашауайгъа аз да акъыл бёлмедиле. Къачан болса да бир заманда келир деп кетдиле. Къарашауай да аланы ызларындан сюрдю. Жетип алгъа ётдю, дагъыда артха къалды. Экинчи кере да жетип алларына ётдю. Дагъыда артха къалды. Алай эте, эм ахырында кёз жетмез узакълыкъгъа барын да артда къоюп, чекге жетди. Андан аны тегерегине басындыла.

— Мен ала бла баргъан эдим, ала бла да къайтханма,— деген жууапны берди.

— Да ала къайда къалгъандыла?

— Ала да келе къалгъандыла,— деди. Болса да ийнанмадыла. Шургу болдула. «Баралмай, къалайдан эсе да къайтып келгенди»,— деп къойдула.

Бир бёлек замандан сора чаришчиле узакъдан кёрюндюле. Халкъ бири бирин тюртюп къарайды. Акъ атны ал бёксюмю къолан атдан эсе чекден алгъа ётдю. Ючюнчюге чычхансырт ат келди.

Энди ёчно юсюнден даулаш болдула. Бир къаууму Къарашауайгъа, бир къаууму да акъ атлыгъа берирге дедиле.

Акъ атны иеси чурум этди: «Ол мындан ала бла кетгенди, баралмай жолдан къайтып келгенди»,— деп тохтады. «Баргъанмы эди?» — деп чаришчилеге сордула.

Чаришчиле ары баргъанын, бери озуп кетгенин да жашыралмадыла. Суюмеселе да, болушун айтдыла.

Акъ атны иеси дагъыда дау илиндирди: «Биз аны чаришге къошмагъанбыз, ол кеси кесин къошуп айланганды. Анга ёч берирге тийишли туююлдю»,— деп сёз салды.

Ол заманда Къарашауай Гемудагъа секирип минди. Акъ атны тартып, Гемуданы бойнуна салды. Ары-бери да бир-эки жагъалап, сора келтирип, иесини аллына атды. Халкъ тамаша болуп, къарс урду. «Ёч, ёч, ёч!»— деп бирден къычырдыла.

Къарашауай ёчно алмады. «Мен сизге ёч салып чапмагъанма, алай бош, эрикгенден, кёз ачаргъа чапханма, сизни ёчюгюз манга керек туююлдю»,— деп Гемудагъа минип кетип къалды.

ГЕЗОХ УЛУ СОЗАР

Гезохлары алтмыш атлы болгъандыла. Ала барысы да ауруудан кырылгъандан сора, саулай бир бууаз къатын кългъанды. Ол къатын Индияны кызы болгъанды. Къозлап, чий алтынча бир улан тапханды. Атына Созар атагъанды. Акъсакъ-Темир * Созарны эмчек уланнга алып ёсдюргенди. Ол бек батыр, къарыулу болгъанды. Нёгерлери бла илишан ата тургъанлай: «Мен андан атамы къанын алмасам, мен башыма бёрк киймем»,— деп ант этгенди. Нёгерлери сейир, тамаша болгъандыла. «Бу кимни жаныйды? Созар, кимни жаныйса?» — деп соргъандыла.

— Кимни жаныгъанымы мен кесим билеме,— деп къойгъанды.

Бир кюн Созар кесини эмчек атасына: «Сенде ёз атамы мюлкюнден не кългъанды? Сауут-саба кългъанмыды?» — деп сорду.

* *Акъсакъ-Темир* — нартлада бек белгили амалчыладан бири болгъанды.

Эмчек атасы къара кюбюрню ачды. Созарны атасындан кълалгъан сауутланы жашха кёргюзтдю.

— Энди бу жюгенни да ал да, сен Чариш тебеге бар. Тебени къатында тохтап, жюгенни зынгырдатханлай сизни тукъумугъузну атлары башхаладан айырылып, чабып сени аллынга келирле. Аладан чабып, сени аллынга къайсы келип, жюгеннге башын салса, аны арсарсыз ал, аны жоймай сакъла, кълунгдан тайдырмазгъа ант эт. Ол ат санга, сени шуёхларынга да жарар. Душманларынга душманлыкъ этер.

Созар жюгенни алып Чариш тебеге барды. Эмчек атасы айтханча жюгенни зынгырдатды. Олсагъатдан чырпыланы ичинден жюген тауушха бир къауум ат чабып чыкъды. Тор тайчыкъ, башхаланы садакъ окъ атымгъа озуп, Созаргъа жетди, гемхотун жюгеннге салды.

«Сен аман бёрюле ашы болгъун, мен сени аллыкъ туююлме»,— деп Созар тайны уруп ызына къыстады. Жаш жюгенни экинчи кере да зынгырдатды. Атланы барысыны да алларында чапханлай, биягъы тай жетди.

«Бу артыкъ ушагъыулу туююл эсе да, эшта да, осал ат боллукъ болмаз»,— деп Созар тайны кълору бла сылады. Жюгенни салгъанда тай экижашар, иерни салгъанда — ючлю, юсюне минип, къамичини жетдиргенинде тёртлю болду. Созар тайны сыйпады, сылады, кълундан тайдырмазгъа ант этди.

Андан сора ат адам тил бла сёлешди: «Сен Гезохну жашы эсенг, батырладан биресе, мен а сени бир заманда да айыплы этмем. Адил сууну къатында Элияны бек кёп жылкысы барды. Ары барып, жылкыны сюрюрге керекбиз. Биз ол жылкыны Назорин деген жерни баш жаны бла сюралсакъ нарт бийи Темир-Чокканы шибиля уруп ёлтюрлюкдю. Алай бла, сен кесинги атаңг ючюн дерт жетдирликсе. Ол сени атаңга кёп къыйынлыкъ бергенди. Ары уа Адил сууда уллу багъыр кёпюрню юсю бла барыргъа керекди. Элия бизни кёрмей ол кёпюрден ёталсакъ, андан ары хатасыз барлыкъбыз. Алай бизни эслесе уа сау къоймаз. Элияны кёпюрюн сакълагъан къара кълуду. Ол бизни кёргенлей Элиягъа билдирликди. Сен, чынтты жигитча, мени юсюмде чыдаялсанг, мен жангылыч иш этмем. Мен кёпюрден секирирге тебиресем, сен мени эменден ишленген боюнса бла ур».

Созар атха минип, эки кере къамичини жетдиргенлей, ат эки секирип, кёпюрню къатына жетди. Алайда Созар атындан тюшдю, багъыр айылларын къаты тартды, жангыдан атына минип, «учух, учух» деп эмен боюнса бла урду.

Алаша кёпюрню юсю бла къуш учханча секирип ётдю. Аны төрт аягъы да жерге батдыла. Аякъларын чыгъарыргъа не кючюн да салып ёрге секирди. Аякъ тюплеринден чачылгъан топуракъ тугулла кёкге чыкъдыла, багъыр кёпюрге тийдиле, аны уллу таууш этдирдиле. Элияны къалаууру — къара къуш уянды. Хапар билдирирге учуп тебиреди.

— Созар, иш тапсызды. Сен Гезохну жашы эсенг, садакъны иер айырысына сал да, атып къушну ёлтюр. Алай эталмасанг бизни бахчаларыбыздан тирлигибизни башхала жыйарла.

Созар учуп баргъан къушну атып къанатындан урду. Къуш жерге тюшдю.

«Аллах бизни къоркъуулу душмандан къутхарды. Энди уа Элияны жылкъысын сюрейик», — деди ат. Алай айтхандан сора, юч кере юзmezге, юч кере желимге аунады. Бештау тауча уллу болду. «Жылкъыда алтын къуйрукълу бир ажир барсууду. Ол бизни кёргенлей, мени бла талашып башлар. Мен андан онглу болсам, биз аны ёлтюрюрбюз. Алай менден ол ды. Кеси да жылкъыны сакълап турады. Аны ашы юзmez бла онглу болса, сен, абызырамай, ажирге жүген, иер да сал. Сен анга минип, барып тебирегенлей, жылкъы сени ызынгдан барыр». Ат айтханча алай болду. Созар жылкъыны къатына жете тебирегенлей, алтын къуйрукълу ажир, жылкъыдан айырылып, Созарны алашасы бла табаллашып тебиреди. Тулпар Созар сермеп ажирни тутду, жүгенни, иерни салып, айылларын къаты тартып, секирип юсюне минди. Ачыуланган ажир секирип юч кере кёкге чыкъды, юч кере жерге тюшдю. Созарны юсюнден аталмады.

«Сен дунялада батырланы батырыса. Мен санга атлыкъ эталсам, сен манга иелик эталлыкъса», — деди ажир.

«Адилни жагъасында багъыр тегене барды. Аны ичинден биз дарман суу ичебиз. Ол тегенени мени къуйругъума тагъалсанг, битеу жылкъы бизни ызыбыздан келликди».

Созар ажир айтханча этди. Багъыр тегенени ажирни ал-

тын кьуйругуна такъды. Ол тегене дьгъар-мугъур этген-
лей, Элияны битеу жылкысы ажирни ызындан тебиреди.

Созар жылкыны Нозаринни оъары жаны бла сюрдю.
Ол кезиучюкде кёк кюшлю жашнады, элия урду. Ол элия
Созарны душманын, нартны бийи Темир-Чокканы ёлтиордю.

Созар жылкыны сюрюп эмчек атасына келди.